

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI**

**OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ DEVRİNDE
FELSEFE GÖRÜŞÜ
(Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)**

Şule YALÇIN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET HARMANCI**

KONYA-2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Şule YALÇIN
	Numarası	17810201064
	Ana Bilim /Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/İslam Felsefesi Bilim Dalı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Dr. Mehmet HARMANCI
	Tezin Adı	OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ DEVRİNDE FELSEFE GÖRÜŞÜ (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Devrinde Felsefe Görüşü (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği) başlıklı bu çalışma .../.../.... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1			
2			
3			

	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	
---	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Şule YALÇIN		
	Numarası	17810201064		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/İslam Felsefesi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ DEVRİNDE FELSEFE GÖRÜŞÜ (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

İmzası

Şule YALÇIN

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Şule YALÇIN		
	Numarası	17810201064		
	Ana Bilim Dalı\Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı\İslam Felsefesi Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet HARMANCI		
Tezin Adı	OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E GEÇİŞ DEVRİNDE FELSEFE GÖRÜŞÜ (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)			

Aydınlanma sonrası Batı'da felsefe, bilim ve teknik alanında ortaya çıkan gelişmeler, tüm dünyayı etkilediği gibi Osmanlı Devleti'ni de etkilemiştir. Batı etkisi özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle daha farklı bir boyuta ulaşmıştır. Hukuktan eğitime pek çok alanda olduğu gibi felsefi faaliyetlerde de bu etki kendini göstermiştir. Bu dönemde Avrupa ülkelerine giden Osmanlı devlet adamları ve öğrenciler, Batı'da hâkim olan felsefe anlayışını devletin sınırları içerisine taşımışlardır. Batı felsefesi; matbaanın gelmesiyle başlayan neşir faaliyetleri, Avrupa'daki üniversitelerin denemesi sayılabilecek Dârülfünunda felsefe derslerinin verilmesi ve çeşitli dergilerde farklı felsefe akımlarına dair çevirilerin yapılması gibi etkinliklerle görünür hale gelmiştir. Felsefedeki bu değişim, Cumhuriyet Dönemi'nde de aynı çizgide katlanarak devam etmiştir. Halil Nimetullah Öztürk yaşanan bu değişim sürecini görmüş, etkilerini yaşamış ve felsefi dönüşüme katkı sağlamış bir isimdir. Bu çalışmada Öztürk'ün "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçişte Felsefe Görüşü" ana başlığı altında düşünceleri ele alınacak, bir örneklem olarak onun üzerinden döneme dair bir bakış açısı oluşturulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe. Osmanlı Devleti. Batılılaşma. Tanzimat Fermanı. Halil Nimetullah Öztürk.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Şule YALÇIN		
	Student Number	17810201064		
	Department	Philisophy and Religions/Islamic Philosophy		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Faculty Member Mehmet HARMANCI		
Title of the Thesis/Dissertation	PHILOSOPHY IN THE TRANSITION PERIOD FROM OTTOMAN EMPIRE TO THE TURKISH REPUBLIC (the Example of Halil Nimetullah Ozturk [1880-1957])			

The developments in philosophy, science and technique in the West post-enlightenment affected the Ottoman Empire as well as the whole world. Western influence in the Empire reached a different dimension especially with the proclamation of the Tanzimat Edict. This effect has manifested itself in many fields from law to education, as well as in philosophical activities. During this period, Ottoman statesmen and students who went to European countries carried the understanding of philosophy that prevailed in the West into the borders of the empire. Western philosophy, became visible with the publishing activities that started with the arrival of the printing house, activities such as giving philosophy lectures in Darulfunun, which can be regarded as an experiment in universities in Europe, and making translations of different philosophical trends in various journals. This change in philosophy continued exponentially in the Republic Period as well. Halil Nimetullah Ozturk is one of the philosophers who saw this process of change, experienced its effects and contributed to the philosophical transformation. In this study, Ozturk's thoughts will be discussed under the main title of "Philosophy View in the Transition from the Ottoman Empire to the Republic", and a perspective on the period will be created through him as a sample.

Keywords: Philosophy. Ottoman State. Westernization. Tanzimat Edict. Halil Nimetullah Ozturk.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	Viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	11
TANZİMAT SONRASI OSMANLI'DA FELSEFE.....	11
I.1.Felsefe Metinlerinin Tercümesi ve Felsefi İstilah Oluşturma Çabaları.....	12
I.2.İlmî Dergicilik Etrafında Şekillenen Felsefe Etkinliği.....	20
I.3.Dârülfünunda Felsefe	28
I.3.1. Dârülfünun-ı Osmânî.....	30
I.3.2. Dârülfünun-ı Sultânî.....	32
I.3.3. Dârülfünun-ı Şâhâne.....	33
II. BÖLÜM	43
HALİL NİMETULLAH ÖZTÜRK'ÜN HAYATI, ESERLERİ	43
FELSEFE ANLAYIŞI	43
II.1.Halil Nimetullah Öztürk'ün Hayatı.....	43
II.2.Halil Nimetullah Öztürk'ün Eserleri.....	45
II.2.1.Telif Eserleri	46
II.2.1.1.Kitapları	46
II.2.1.2.Dergi Yazıları.....	47
II.2.1.3.Gazete Yazıları	54
II.2.2.Çevirileri.....	55
II.2.2.1.Kitaplar	55
II.2.2.2.Makaleler	56
II.3.Halil Nimetullah ve <i>Ergene Dergisi</i>	59
II.4.Halil Nimetullah Öztürk'ün İlmî Kişiliği.....	60
II.4.1.Felsefe Anlayışı	61
II.4.2.Mantık Anlayışı	68
II.4.2.1.Akıl Mantığı	69
II.4.2.2.Vicdan Mantığı	71
II.4.3.Sosyoloji Anlayışı.....	75
II.4.4.Psikoloji Anlayışı	80

II.4.5.Ahlak Anlayışı.....	82
II.4.6.Dil Anlayışı.....	84
II.4.7.Halil Nimetullah'ın Sisteminde Devlet, Ulus ve İnkılap	89
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	99
BİBLİYOGRAFYA	103

KISALTMALAR

<i>age.</i>	Adı geçen eser
<i>agm.</i>	Adı geçen makale
<i>agmd.</i>	Adı geçen ansiklopedi maddesi
<i>agt.</i>	Adı geçen tez
<i>Ay.</i>	Aynı yer
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>C.</i>	Cilt
<i>DİA</i>	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
<i>İSAV</i>	İslam Araştırmaları Vakfı
<i>MÖ</i>	Milattan önce
<i>ö.</i>	Ölüm
<i>s.</i>	Sayfa
<i>S.</i>	Sayı
<i>(sav)</i>	Sallallâhu aleyhi ve sellem
<i>ss.</i>	Sayfa aralığı
<i>TDV</i>	Türkiye Diyanet Vakfı
<i>TBMM</i>	Türkiye Büyük Millet Meclisi
<i>UTESAV</i>	Uluslararası Teknolojik ve Ekonomik Sosyal Araştırmalar Vakfı
<i>vb.</i>	ve benzeri
<i>Yay.</i>	Yayınları
<i>yy.</i>	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan XVII. yy.a kadar geçen süreçte kendi döneminin en güçlü devletlerinden biri olmuştur. XVII. yy.a gelindiğinde ise devletin çeşitli kademelerinde çözümler görülmeye başlanmıştır. Bu bozulmanın önüne geçebilmek için çeşitli adımlar atılmıştır. Atılan adımlardan belki de en önemlisi Batılılaşma faaliyetidir. Bu faaliyet, sistematik olarak devletin her kurumunda zamanla görünür bir hal almıştır. Kurumsal olarak sürdürülen Batılılaşma faaliyetleri süreç içerisinde çeşitli alanlarda etkinlik göstermiştir. Kökeni Lale Devri'ne kadar giden bu zaman zarfı, o günden bugüne hayatımızın hemen her alanını etkilemiştir ve hâlâ da etkilemektedir.

Felsefe, insanla değişen ve dönüşen bir etkinliktir. Buna bağlı olarak insanı etkileyen süreçler, insana göre şekillenen felsefeyi de etkisi altına alacaktır. Bu bağlamda Lale Devri'nde başlayan Batılılaşma faaliyetleri insanı etkilediği gibi, insana bağlı olarak değişen felsefe faaliyetini de önemli ölçüde etkilemiştir. Batılılaşma olgusu, Türk düşünce tarihinin en önemli kırılma noktalarından birini oluşturmuştur.

Bu saikten hareketle biz de tez konusu araştırma sürecinde, değişim ve dönüşümün en yoğun şekilde yaşandığı Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş dönemindeki felsefe anlayışının araştırmasını yapmak gayretiyle "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Devrinde Felsefe Görüşü" başlığını, kıymetli hocam Dr. Mehmet Harmancı Bey'le belirledik. Bu tez başlığının örnekleme olarak da dönemin felsefecilerinden olan Halil Nimetullah Öztürk'ü seçtik. Halil Nimetullah'ın örnekleme olarak belirlenmesinin nedeni dönemin hâkim düşüncesini pek çok yönden yansıtmaması, felsefe faaliyetlerinin yürütüldüğü pek çok mecrada bulunmuş olmasıdır. Bunlardan ötürü bu ismin Çağdaş İslam Düşüncesi ve Modern Türk Düşüncesinin anlaşılmasına sağlayacağı düşünülmüştür. Bunun yanı sıra İslam Felsefesi genel başlığı altında hem Osmanlı tefekkürünü hem de felsefe kavramının ele alınabileceği bir isim olması bakımından da Halil Nimetullah önemli bir isimdir.

Bu düşüncelerle karar verdiğimiz çalışmamızın giriş bölümünde öncelikle Batılılaşma sürecinde gelişen felsefe etkinliğinin hazırlık evresi olan Batılılaşma sürecine ve beraberinde getirdiği zihniyet dönüşümüne yer verdik. Ardından da bu dö-

nüşümün etkisinde gelişen Tanzimat sonrası felsefe teâmülünü anlatmaya çalıştık. Bu bağlamda felsefenin Tanzimat'tan Cumhuriyet'e değin geçirdiği sürecin bir izdüşümünü vermeye gayret ettik.

Çalışmamızın birinci bölümünde Tanzimat sonrasında gelişen yeni felsefe anlayışının etkinlik gösterdiği kurum ve kuruluşlardaki felsefe faaliyetlerinden bahsetmeyi amaçladık. Bu minvalde Batı felsefesinin popülerlik kazanmasını sağlayan tercüme etkinliği ve yeni felsefe anlayışının kendi terminolojisini getirmesi, buna bağlı olarak Türkçe bir felsefe ıstılahatının oluşması için gerçekleştirilen faaliyetlere yer vermeye çalıştık. Ardından ilmî dergicilik noktasında felsefe özelinde yapılanları anlatmayı amaçladık. Bu başlıkları 1800'lü yılların ikinci yarısından 1930'lu yılların sonuna kadar olan süreyle sınırlandırmaya çalıştık. Mezkûr pasajların ardından dönemin yükseköğretim kurumu diyebileceğimiz, Dârülfünunda gerçekleştirilen felsefe dersleriyle ilgili malumatı da vermeye gayret ettik. Bu başlığı Dârülfünunun kuruluşundan ilgasına değin geçen süreyle sınırlandırdık.

Çalışmamızın ikinci bölümünde örneklemimiz olan Halil Nimetullah Öztürk'ün hayatından ve eserlerinden bahsettik. Eserleriyle ilgili başlıkta daha önce yapılmış bibliyografyalardaki eksikleri ve yanlışlıkları gidermeye çalıştık. Aynı bölümde bu süreçte gerçekleştirilen felsefe etkinliğinin hemen her kademesinde bulunmuş, Batılı felsefe anlayışıyla düşüncelerini ortaya koymuş olan Öztürk'ün ilmî kişiliğinden bahsetmeyi ve böylece onun örneklemlerinde Tanzimat sonrası Batı etkisinde gelişen Türk düşüncesine dair bir bakış açısı oluşturmayı amaçladık.

Bu çalışmayı hazırlarken gerek konu seçimi aşamasında gerek tezin yazılması sürecinde bizden kıymetli yardımlarını ve desteğini esirgemeyen danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Mehmet HARMANCI Bey'e, bölüm hocam Prof. Dr. İsmail TAŞ Bey'e ve Doç. Dr. Ömer Ali YILDIRIM Bey'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca süreç boyunca her türlü desteğini ve yardımını üzerimde hissettiğim kıymetli arkadaşım Pınar ÖZBEN'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Şule YALÇIN

Konya-2021

GİRİŞ

Osmanlı düşüncesi zaman içinde modernleşen dünyayla beraber bir değişim sürecine girmiştir. Bu değişim, Batı felsefesinin Osmanlı düşüncesi içerisinde görünür hale gelmesine zemin hazırlamıştır.¹ Lale Devri'nden itibaren siyasetten sosyal hayata kadar yaşamın her alanında Batı kurum ve kuruluşlarının taklidi olarak nitelendirilebilecek ıslahat çalışmaları başlamıştır.² Buna bağlı olarak dönemin felsefe anlayışı da Batı merkezli olarak şekillenmiştir.³

Medeniyet, teknik ve kültürün sentezinden müteşekkildir. Bu bağlamda tekniği almak beraberinde kültürünü de getirecektir.⁴ Zira bir medeniyetle yürütülen bilgi alışverişinde sınıflandırmaya gitmek, tekniği alırken, tekniğin arkasında yatan kültürü ve düşüncüyü içeri almamayı düstur edinmek imkânsızdır.⁵ Bu durum Osmanlı Devleti için de aynı şekilde işlemiştir. Bundan ötürü Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş dönemi felsefesini incelemeye başlamadan önce Batılılaşmaya neden olan etkenlerin ve Batılılaşma faaliyetleri kapsamında hayata geçirilen ıslahatların seyrini görmek önem arz etmektedir.

XVI. yy.dan itibaren Osmanlı kurumlarında yozlaşmaların başlamasıyla beraber devlet genel olarak bir gerileme sürecine girmiştir. Elbette ki gerilemenin tek nedeni kurumlarda meydana gelen bozulma değildir. Nüfus artışı, ekonomik problemler, iç karışıklıklar, isyanlar ve çeşitli dış etkenler bu sürecin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca askeri sistemin bozulması bunun bir sonucu olarak Batılı devletler karşısında devletin almış olduğu büyük yenilgiler de bu sürecin etkenlerinden olmuştur.⁶

Askeri sahada Batılı devletler karşısında alınan yenilgilerin ardından duraklama sürecine giren Osmanlı İmparatorluğu'nun bu durumu karşısında dönemin dev-

¹ Mehmet Vural, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Felsefe*, Elis Yay., Ankara, 2019, s. 26.

² Vural, *age.*, ss. 24-25.

³ *age.*, s. 27.

⁴ Arslan Kaynaradağ, *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe (Düşünceler, Etkinlikler, Filozoflar, Söyleşiler)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 59.

⁵ Fahrettin Olguner, *Türk-İslâm Düşüncesi Üzerine*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993, s. 33.

⁶ Ahmet Uğur, "Osmanlı Devletinin Çöküşü", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, 1998, ss. 95-100.

let adamları, olumsuz gidişatı durdurmak için çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu bağlamda devletin kendi geleneği çerçevesinde planlanan ıslahatlar hayata geçirilmiştir. Yapılan bu reformlar geriye dönük faaliyetlerdir. Ancak bir müddet sonra bu ıslahatların sonuç vermediği görülünce geleneği koruyarak “eski güçlü günlere dönmek arzusu” nu ifade eden bu anlayış yavaş yavaş terk edilmiştir.⁷

Medeniyetler buldukları dönemin diğer medeniyetlerine üstünlük sağladıkları takdirde, söz konusu dönemdeki medeniyetleri etkileyip, kendi kurallarını bu süreçte işletme gibi bir konuma sahip olmuşlardır. İslam Medeniyeti de önceleri bulunduğu zaman diliminin şekillendiricisi konumundayken, ilerleyen süreçte Batı Medeniyetinin gerisine düşmüştür. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecine girmesi, buna karşılık Batılı devletlerin yükselişi İslam Medeniyetinin Batı Medeniyetinin etki sahasına girmesine zemin hazırlamıştır.⁸ Osmanlı için hemen her alanda duraklama ve gerilemenin başladığı bu dönem, Batı Medeniyeti için din, bilim, siyaset, sanat alanında değişimlerin yaşandığı bir evre olmuştur. Bu gelişmeler, Avrupa tarihinin günümüze değin oluşturduğu seyri, büyük ölçüde etkilemiştir. Bu dönemde Batı'da skolastik dünya görüşü yıkılmıştır. Bu anlayış modern bilim ve sanat anlayışının kurulmasına zemin hazırlamıştır.⁹

Batılı devletler için kendi kültür ve ekonomisini dünyaya yaymaya başladığı bu süreçte Batı'nın yeni yüzüyle karşılaşan Batı kültürü dışında kalan devletler temelde iki türlü tepki geliştirmişlerdir. Bu tepkilerden ilki kendi içine çekilip, dünyaya kapılarını kapatma ve geleneğiyle bütünleşme olmuştur. Diğer tavrısa zaman içerisinde Batılılaşma yolunun tutulması şeklinde gelişmiştir. Bugün hala dünya üzerinde Batılılaşma-geleneği koruma ikileminin kökeni bu süreçte gizlidir.¹⁰

Batılılaşma olgusu, genel manasıyla Batı toplumu dışında kalan cemiyetlerin Batı'nın gelişmişlik seviyesini yakalamak için yaptıkları faaliyetlere, özeldeyse Os-

⁷ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çevirenler : M. Türköne- F. Unan, İ. Erdoğan), İletişim Yay., İstanbul, 2003, s. 154.

⁸ Mehmet Harmanlı, “Ekonomik Kalkınma ve Değerlere Bir Katkı: İslâm'ın Evrenselliği ve Fârâbî”, *Ekonomik Kalkınma ve Değerler*, (Editör: Recep Şentürk), UTESAV, İstanbul, 2003, s. 106.

⁹ Halil İnalıcık, *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013, ss. 3-4.

¹⁰ Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Batılılaşması”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 148.

manlı Devleti'nin aynı amaçla yaptığı etkinliğe verilen isimdir. XVIII. yy.da bu faaliyetler teceddüd ve ıslahat kavramlarıyla ifade edilmiş, daha sonra Batılılaşma faaliyetlerine verilen isim Tanzimat olmuştur. Bunun yanında asrileşme, asri, muasırlaşma kavramları da kullanılmıştır. Batılılaşma, beraberinde siyasi, sosyal ve kültürel hareketleri de getiren bir süreç olmuştur.¹¹

Osmanlı'da Batı ile temaslar Lale Devri olarak adlandırılan süreçte başlamıştır. Bu dönem Batı kültürüne ve kurumlarına karşı ciddi bir ilginin olduğu dönemdir. Lale Devri'nin ardından da teceddüd çalışmaları devam etmiştir.¹² Bu minvalde eğitim alanında yapılan ıslahatlar, Osmanlı'daki reform çalışmalarının en önemli kalemlerinden birini teşkil etmiştir. Önceleri Batı sınırlı seyahatlerle tanınırken eğitim sahasında yapılan reformlarla beraber Batı kurumları esas alınarak açılan okullarda bu kültür ve değerle yetişen bir nesil oluşmuştur. Batı düşüncesi daha önce sınırlı ve az sayıda insanın karşılaşacağı bir kültürken, okullaşmayla beraber bu düşünceler kitlelere ulaşmıştır. Bu durum tabiatı itibariyle Batı'dan gelen yeni düşünce akımlarına ulaşma imkânını da kolaylaştırmıştır.¹³ Dârülfünun Edebiyat Fakültesi gibi Batı felsefesi tedrisatının gerçekleştiği okullar açılmış, çalışmamızın konusu olan Halil Nimetullah Öztürk de Batı tarzı eğitim veren bu okullarda eğitimini tamamlamıştır. Bu kurumdaki eğitiminin ardından Öztürk yurtdışında felsefe eğitimi almıştır.¹⁴ Aldığı bu eğitim, felsefi düşüncelerinin oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir.

Islah faaliyetleri eğitim alanına yansidikça ilmiye sınıfının ve medreselerin devlet eğitim sistemi içerisindeki etkinliği gün geçtikçe pasifleşmiştir.¹⁵ XIX. yy.dan sonra artık medrese, sadece dini kurumlar için gerekli memur yetiştirme fonksiyonuyla hayatiyetini devam ettirmiş, XX. yy.a kadar varlığını sürdürmüştür.¹⁶ Modern kurumların açılmasıyla beraber eskiyi temsil eden medreselilerle, seküler dünyayı

¹¹ Şükrü Hanioglu, "Batılılaşma", *DİA*, C. V, TDV Yay., İstanbul, 1992, s. 148.

¹² Hanioglu, "agmd.", s. 149.

¹³ "agmd.", s. 150.

¹⁴ Cumhur Aslan, "Pozitivist, Sekülerist ve Anti-Osmanlı Bir Düşünür: Halil Nimetullah Öztürk", *Dârülfünun'da Felsefe Dersleri*, Çizgi Kitabevi Yay., Konya, 2011, s. 11; Hamit Er, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İslâm Medeniyet Vakfı Yay., 1993, İstanbul, s. 157.

¹⁵ İlber Ortaylı, "Batılılaşma Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 138.

¹⁶ Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul, 1997, s.48.

temsil eden mektepliler arasında zihniyet farklılığının bir tezahürü olarak zıtlıklar oluşmuştur. Mektepliler medreselileri yetersizlik ve tutuculukla vasıflandırırken, medreseliler mekteplileri İslam'a yabancı nesiller yetiştirmekle itham etmiştir.¹⁷ Buna bağlı olarak modernizm ve gelenek ikilemi gün geçtikçe ilmî sahada daha da derinleşmiştir.

Klasik Osmanlı düşüncesi, cihan devleti olmayı ifade eden “Kızıl Elma” ülkesünü ve Allah kelâmını yaşamayı, savunmayı ve düstur edinmeyi anlatan İ'lâ-yi Kelimetullah kavramını merkeze alan bir devlet sisteminde şekillendiği için Tanrı fikri merkezdedir.¹⁸ Bu dönemin Osmanlı âlimlerinden olan Cürçânî'nin (ö. 816/1413) felsefe tanımı: “Ebedî mutluluğu kazanmak için beşerî tâkat ölçüsünde Tanrı'ya benzemektir. Nitekim Peygamber (sav) bu konuda şöyle buyurmuştur: ‘Allah'ın ahlakı ile ahlaklanınız.’ Yani mâlumâtı kuşatmakta ve cismâniyattan soyutlanmakta ona benzeyiniz.”¹⁹ şeklindedir. Klasik Osmanlı düşüncesinin akılcı kısmını; Cürçânî, Teftazânî (ö. 792/1390) gibi isimler kanalıyla gelen Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) felsefileşmiş kelim anlayışı oluşturmuştur. Muhyiddin İbnü'l Arabî'den (ö. 638/1240) Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) şerhleriyle aktarılan, geliştirilen vahdet-i vücûdçu felsefileşmiş tasavvuf anlayışı ve Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) tasavvuf anlayışı da Osmanlı düşüncesinin mistik yönünü oluşturmuştur. Osmanlı klasik dönem düşüncesi/felsefesi de bu sentez anlayış üzerine bina edilmiştir.²⁰ Fâtih'in (1444/1446, 1451/1481); felsefeci, kelamcı ve mutasavvıfları “hakikati arayanlar” diye isimlendirmesi ve kendilerine risaleler yazdırması Osmanlı düşünce sistemi içerisinde bu üç disiplinin var olduğuna delil olarak gösterilebilir.²¹ Cürçânî'nin tanımı ve Fâtih Sultan Mehmed'in işaret ettiği alanların temel hareket noktası görüldüğü üzere Tanrının, dinin merkeze alınarak şekillendirilmiş olmasıdır.

¹⁷ Sarıkaya, *age.*, s. 17.

¹⁸ Süleyman Hayri Bolay, “Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, (Editör: Bayram Ali Çetinkaya-Cilt Editörü: Ahmet Hamdi Fuat), C. VIII, İnsan Yay., İstanbul, 2015, s. 43.

¹⁹ Seyyid Şerîf Cürçânî, “Felsefe”, *Tarifât*, (Tercüme ve Şerh: Arif Erkan), Bahar Yay., İstanbul, 1997, s. 173.

²⁰ Osman Demirci, “Medrese Geleneğinde Kelâm ve Akâid İlmi”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 11, 2013, s. 255; Hatice Toksöz, “Osmanlı'nın Klasik Döneminde Felsefe ve Değeri”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. V, S. 13, Haziran 2007, ss. 126-127.

²¹ Toksöz, “agm.”, s. 128.

Klasik dönem Osmanlı düşüncesinin geliştiği ortamlardan olan tekke ve medreselerde meseleler Tanrı merkezli olarak ele alınmıştır.²² Batılılaşmayla başlayan zihniyet dönüşümüyle beraber medrese anlayışının temel yapı taşı olan dini düşüncenin hâkim olduğu Klasik Osmanlı düşüncesinin karşısına Batı felsefesi eksenli yeni felsefi akımlar koyulmuştur.²³ Tanzimat sonrası kurulan modern eğitim kurumlarında eğitim almış Osmanlı felsefecilerinden olan Halil Nimetullah'a göre felsefe: "Felsefe esasen nefis-i nâtıkanın incelenmesi ve araştırılmasıdır."²⁴ şeklindedir. Yine bu dönemin Batı tarzı eğitim kurumlarında eğitim almış felsefecilerinden olan Baha Tevfik'e göre felsefe:

"Bizce felsefe istikbalin ilmidir, her asırda her yerde ilim ve fen muayyen bir noktaya ilerleyebilmiş ve oradan öteye ancak geçmek arzu ve istidadını göstermiştir. İlim ve fennin geçemediği saha, varsayım ve nazariye safhasıdır ki buna felsefe denir. Şu halde her zaman dünün felsefesi bugünün ilim ve fenni bugünün felsefesidir."²⁵

şeklindedir. Benzer kurumlarda yetişmiş, aynı dönem düşüncesine katkı sağlamış iki felsefecinin felsefe anlayışlarındaki araştırma ve bilim merkezi, bu dönemde Batı'dan Osmanlı düşünce dünyasına intikal eden pozitivist felsefe anlayışıyla yakından ilişkilidir. Nitekim Mustafa Reşit Paşa (1800/1858), Midhat Paşa (1822/1184) ve Şinâsi (1826/1871) Osmanlı topraklarına pozitivist düşüncenin girmesine zemin hazırlamışlar, devletin yıkılmadan pozitivist anlayışın etkileriyle dönüşmesi ve İslam'ın yerinin pozitivistimin önemli unsurlarından olan evrensel din anlayışıyla doldurulmasını gaye edinmişlerdir.²⁶ Bu durum düşüncede klasik dönemden modern döneme bir zihniyet dönüşümünün başladığının delili sayılabilir.

İki dönem arasındaki anlayış farklılığının temelinde Orta Çağ'da kültürün ana ögesinin din olması, buna bağlı olarak Patristik felsefenin ve İslam felsefesinin merkezinde *Tanrı* fikrinin bulunmasıdır. Bu sebepten ötürü Orta Çağ felsefesinde dege-

²² Enver Demirpolat, "Osmanlılarda Felsefenin Serüveni", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 14, 2009, s. 107.

²³ Kaynaradağ, *age.*, ss. 4-5.

²⁴ Halil Nimetullah Öztürk, *Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri*, (Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayanlar: Ali Utku-Uğur Köroğlu), Çizgi Kitabevi, Konya, 2011, s. 150.

²⁵ Baha Tevfik, "Felsefe Nedir?", *Türkiye'de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak II*, (Derleyen: Recep Alpyağıl, Sadeleştiren: Osman Deniz), İz Yay., İstanbul, 2017, s. 202.

²⁶ Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 2009, ss. 214-215.

rin ön planda tutulması anlayışı hâkimken, Sanayi devrimi sonrası sekülerleşen Batı, felsefeyi artık bilimle tanımlamaya başlamıştır. Bu dönemin felsefesinin merkezine mantıkçı pozitivism ve bilimsel dünya görüşü konulmuştur.²⁷ Bedia Akarsu'ya (1921/2016) göre özellikle XIX. yy.ın ortalarından itibaren felsefe: “Tek tek bilimsel araştırmaları bilimsel araçlarla bütünleyen ve yetkinleştiren çabalar, tüm bir evren tablosuna varmak üzere bilimler arasında bağlantı kurma, bilimsel bilginin ilkeleri, varsayımları ve yöntemleri üzerine eleştirel düşünme” gibi anlamlara ulaşmıştır.²⁸

Tanrı meselesini felsefi problematik sahasından çıkararak yeni anlayışlar, Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre önce, Osmanlı aydınlarının Batı'yla olan temaslarının artmasıyla düşünce dünyasına girmiştir. Bu aydınlar, Rönesans ve Aydınlanma filozoflarıyla başlayıp özellikle Descartes'la (1596/1650) tam anlamıyla vücuda gelen modern bilim anlayışı ve bu anlayışı ortaya çıkaran Batı felsefesiyle iştigal etmeye başlamışlardır.²⁹ Rönesans sonrası ortaya çıkan bu felsefe anlayışının Osmanlı düşünce dünyası içerisindeki taraftarlarına göre, düşünce dünyasında Orta Çağ felsefesinin temel meselesi olan “Tanrı” fikrine ve dolayısıyla dini düşünceye yer yoktur. Buna bağlı olarak bu yeni anlayışı benimseyenler, din ve dine ait olan kavramsal çerçeveyi de felsefe sahasının dışında tutmaya çalışmıştır.³⁰

Rönesans sonrası gelişen bu yeni modern bilim ve teknik, kaynağını ortaya koyduğu metotlardan, metotlarda kaynağını Aydınlanma Çağı'yla vücuda gelen yeni felsefe anlayışından almıştır. Bu süreçte oluşan modern felsefe anlayışı, Tanrı düşüncesinin akılla temellendirilmesi gibi Orta Çağ'a ait unsurlardan sıyrılmıştır. Aydınlanma felsefesi, Tanrı meselesine karşı geliştirdiği tepkisinden ötürü ilk olarak dinle mücadele etmiş, ardından metodolojisini geliştirmiş ve ilkelerini ortaya koymuştur. Türk düşüncesinde de sistem böyle işlemiş ve daha önce de değinildiği üzere Osmanlı topraklarına giren bu yeni felsefi hareket, ilk olarak medrese-tekke camiasıyla mücadeleye girmiştir.³¹ Tanzimat'la beraber Batılı anlayışlara karşı geliştirilen itibar

²⁷ Ahmet Cevizci, *Felsefeye Giriş*, Sentez Yay., Bursa, 2007, s. 12.

²⁸ Bedia Akarsu, “Felsefe”, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1975, s. 74.

²⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2016, s. 17.

³⁰ Remzi Demir, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi-Yeni Felsefe*, Lotus Yay., Ankara, 2007, s. 12.

³¹ Ülken, *age.*, ss. 17-18.

resmi bir kimlik kazanmış, Batılı düşünce kalıplarını sorgulamadan almayı yeğleyen tarafla; geleneğe sarılmayı, Batılı değer ve yargıları benimsememeyi teşvik eden tarafın mücadelesi günümüze değin varlığını sürdüren bir olgu olmuştur.³²

Avrupa ülkelerindeki bilim müesseselerine Osmanlı devlet adamlarının gerçekleştirdikleri ziyaretler, yaşanan bu sürecin temellerini oluşturan modern bilim anlayışıyla Osmanlı'nın doğrudan ilk teması olmuştur. Bu minvalde zikredilebilecek önemli bir temas, 1712 yılında Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Paşa'nın (?/1761) Paris'teki bir rasathaneyi ziyaret etmesidir. Bu ziyaretlerle Osmanlı Batı bilimini tanımaya başlamıştır.³³ Bu ziyaretler dışında Osmanlı'nın Batı felsefesi, edebiyatı ve siyasetiyle doğrudan bir diğer teması yurtdışına eğitim için gönderilen öğrencilerle olmuştur.³⁴ Osmanlı Devleti ilk kez 1830 yılında askeri alanda ardından da teknik alanda eğitim almaları için yurtdışına öğrenci göndermiştir.³⁵ Öğrencilerin gönderildiği ilk yer Fransa-Paris olmuştur. Bundan sonra işletilen süreçte Paris, en fazla öğrencinin gönderildiği şehir olmuştur.³⁶ Buna bağlı olarak Osmanlı Devleti Batı'yı ilk olarak Fransa perspektifinden tanımıştır.³⁷

Batı'ya gönderilen öğrencilerden Fransa'ya gidenler Descartes'i, Bergson'u, egzistansiyalizm ve yeni Thomasçılık kanalıyla gelişen Aristoculuğu; Almanya'da bulunanlar romantizm, felsefi antropoloji, yeni ontoloji ve fenomenolojiyi; İngiltere'ye gidenler yeni realizm ve yeni pozitivizmi; Amerika Birleşik Devletleri'nden dönenlerse Karl Marx'a (1818/1883) ait düşünceleri ve pragmatizmi devletin sınırları içine taşımışlardır.³⁸

Batı Medeniyetiyle gerçekleştirilen bu temaslar ve yürütülen faaliyetler doğrultusunda Osmanlı düşüncesine XIX. yy.ın ilk yarısından itibaren etki eden isimler, Aydınlanma sonrası Fransa'da ortaya çıkan felsefe anlayışının temsilcileri Voltaire

³² İsmail Taş, *Türk-İslâm Düşüncesi Yazıları*, Palet Yay., Konya, 2017, ss. 73-74.

³³ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, ss. 343-344.

³⁴ İlhan Kutluer, "Batılılaşma: Felsefi Düşünce", *DİA*, C. V, TDV Yay., İstanbul, 1992, s. 153.

³⁵ Aynur Erdoğan, "Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkileri", *Sosyoloji Dergisi*, C. III, S. 20, 2010, s. 125.

³⁶ Erdoğan, "agm.", s. 130.

³⁷ Kutluer, "agmd.", s. 153.

³⁸ Vural, *age.*, s. 27.

(1694/1778), Montesquieu (1689/1755), Rousseau (1712/1778) gibi filozoflar olmuştur. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Osmanlı düşüncesini; materyalizm, pozitivizm, evolüsyonizm, Bergsonizm, liberalizm, sosyalizm, egzistansiyalizm, spirütüalizm, ateizm, deizm gibi çeşitli akımların temsilcileri etkilemiştir. Bu akımlardan bazılarında Tanrı kavramı felsefe sahasının içine alınırken, bazılarında ise Tanrı kavramı felsefenin problematik alanına alınmamakta dolayısıyla Tanrı fikrine yer verilmemektedir. Dönemin Osmanlı aydınları daha önce Batılılaşma faaliyetlerine karşı geliştirilen tavırlarda olduğu gibi, felsefi sahada da bu akımların etkisiyle çift kutuplu bir anlayış geliştirmiştir.³⁹

Tanzimat sonrası süreçte, modernleşmenin anahtarı olarak görülen ve Avrupa'dan devşirilmiş olan akılcı, ilerlemeci, pozitif bilimci anlayış, Osmanlı Devleti'nin çeşitli tabakalarına nüfuz etmiştir. Bunların yanında eşitlik, adalet, hürriyet, kanun, meşrutiyet gibi birtakım kavramlar da düşünce dünyasına girmiştir. Batı'dan gelen bu kavramlar karşısında Osmanlı aydını çeşitli tepkiler geliştirmiştir. Bu tepkiler sonucu milliyetçilik, yeni Osmanlıcılık, Batıcılık gibi çeşitli fikir akımları ortaya çıkmıştır.⁴⁰ Meşrutiyet'le beraber Osmanlı düşüncesine kapitalizm, sosyalizm, evrimcilik, devrimcilik, bireycilik ve toplumculuk gibi yeni akımlar tesir etmeye başlamıştır.⁴¹ Yeni düşüncelerle karşılaşan geleneksel Osmanlı düşüncesinin mücadelesi yeni sentez anlayışların doğmasına zemin hazırlamıştır.⁴² Fransız devrimi ile özdeş hale gelen eşitlik, adalet, özgürlük vb. kavramların da Osmanlı toprakları içerisinde popülerlik kazanması, Cumhuriyet devrimlerine temel teşkil edecek ölçüde büyük etkiler oluşturmuştur.⁴³ Cumhuriyet Dönemi düşüncesinin felsefi temelleri, Tanzimat'la başlayıp Meşrutiyet'le daha geniş bir etki alanına ulaşan akımların etkisinde gelişmiştir.⁴⁴

³⁹ Demir, *age.*, s. 21.

⁴⁰ Eyüp Bekiryazıcı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, 2003, ss. 253-256.

⁴¹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1992, s. 139.

⁴² Kaynardağ, *age.*, s. 12.

⁴³ Tolga Arslan, "Darülfünun'dan İstanbul Üniversitesi'ne Felsefe Öğreniminin Yapılandırılması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, 2017, s. 53.

⁴⁴ Levent Bayraktar, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Felsefe*, Aktif Düşünce Yay., Ankara, 2016, s. 9.

Cumhuriyet Dönemi Türk düşüncesi, içinde şekillendiği ortamın bir sonucu olarak siyasi ve sosyal olayların etkisinde gelişmiştir. Buna bağlı olarak bu dönemde felsefe; siyaset, sosyoloji, psikoloji, tarih, tasavvuf, din gibi alanlarla ilişkili bir görüntü oluşturmuştur.⁴⁵ Cumhuriyet Dönemi felsefecileri kendilerini Batı felsefesi öğrencisi olarak görmüşler, bu kapsamda Batı felsefesi literatüründen çeviriler yapmışlar, bu metinleri anlayıp özümsemeye çalışmışlardır.⁴⁶

Cumhuriyet'in ilk yıllarında pragmatizm, Bergsonizm, diyalektik materyalizm gibi akımlar Cumhuriyet aydınları arasında etkili olmuştur.⁴⁷ Bu akımların yanında spiritüalizm, felsefi idealizm ve enerjetizm akımı da bu dönemde etkili olan düşüncelerdendir.⁴⁸ Bu akımlardan pragmatizm daha çok eğitim alanında çalışma yapanlar tarafından incelenmiş ve bu çevrelerce yararlanılmıştır.⁴⁹ Bergsonizm ise bireyi temel alan tavrından dolayı Comte ve Durkheim kanalıyla Türk düşüncesine giren sosyolojiye eleştirel bir tavır niteliği taşımıştır. Aynı zamanda bu akımla metafizik, Türk düşüncesi içinde yeni bir yoruma ulaşmıştır. Bergsoncu felsefeciler akıl ve bilimle cevaplanmayacak soruların peşine düşmüşlerdir. Maddenin ötesindeki meseleleri sorunsal edinmişler ve metafiziği Bergsoncu kimlikleriyle Türk düşüncesi içerisinde değerlendirmişlerdir.⁵⁰ Pozitivizm de bu dönemde Türk düşüncesine etki eden akımlardan olmuştur.⁵¹ Cumhuriyet Dönemi aydınları ve Cumhuriyet'i kuran idari kadro düşüncelerini pozitivizmle şekillendirdikleri gibi yeni kurulan devletin sistemlerini de bu anlayışla oluşturmuşlardır. Pozitivizm bu dönemde gerçekleştirilen faaliyetlerin düşünsel çatısını oluşturmuştur.⁵²

Sonuç itibariyle Tanzimat öncesi Osmanlı'da felsefenin hayat buluş şekli olan İslam felsefesi geleneği Tanzimat'la beraber değişime uğramış ve Batı felsefesi ek-

⁴⁵ Bayraktar, *age.*, s. 3.

⁴⁶ Mustafa Hizmetli, "Prof. Dr. Mehmet Vural ile 'Türkiye'de Felsefe' Üzerine Söyleşi", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları e-Dergisi*, C.VII, S. 1, Yaz 2020, s. 155.

⁴⁷ Arslan Kaynarcağ, "Türkiye'de Felsefenin Evrimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. III, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s. 766.

⁴⁸ Bayraktar, *age.*, s. 17.

⁴⁹ *age.*, s. 66.

⁵⁰ s. 74.

⁵¹ Kaynarcağ, "agmd.", s. 766.

⁵² Evren Altınkaş, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, S. 14, Güz 2011, s. 115.

senli bir felsefi faaliyet gelişmeye başlamıştır.⁵³ Tanzimat'la başlayan bu süreç, Meşrutiyet'le beraber felsefenin özerk bir disiplin olarak hayat bulması ve akademik anlamda felsefi faaliyetlerin başlamasını sağlamıştır. Bu dönem düşüncesine pek çok felsefi akım etki etmiştir.⁵⁴ Osmanlı topraklarına giren bu yeni düşünceler Cumhuriyet Dönemi Türk düşüncesinin de temelini teşkil etmiştir.⁵⁵

Bir sonraki bölümde felsefi dönüşüm sürecinin en açık şekilde yaşandığı ve Cumhuriyet devrimlerinin de büyük oranda temelini teşkil eden Tanzimat Dönemi'nde ve sonrasında Osmanlı toprakları içinde gerçekleşen felsefe etkinliklerinden, felsefenin şekillenmesinde etkili olan kanallardan ve bu faaliyete katkı sağlamış isimlerden bahsedilecektir.

---

⁵³ Hizmetli, "agm.", s. 154.

⁵⁴ "agm.", s. 156.

⁵⁵ Bayraktar, *age.*, s. 17.

I. BÖLÜM

TANZİMAT SONRASI OSMANLI'DA FELSEFE

Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) huzurunda Mustafa Reşid Paşa 3 Kasım 1839'da Gülhâne Hatt-ı Hümayunu olarak da anılan Tanzimat Fermanı'nı okumuştur. Osmanlı Devleti'nin politik bir atılım olarak ilan ettiği bu ferman, Türk medeniyetinin yeni bir yöne doğru yol almasına zemin hazırlamıştır.⁵⁶ Fermanın ilanının medeniyet ve kültür noktasındaki tezahürü, Batı'nın Doğu'yu etkisi altına alması şeklinde gelişmiştir.⁵⁷

Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla beraber Batı'dan gelen düşünceler, daha geniş bir etki alanına sahip olmuştur.⁵⁸ Felsefe özelinde bu etkinin oluşması birtakım kanallarla gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Batı kaynaklı bu yeni felsefe anlayışının tanınırlığını sağlayan önemli unsurlardan biri felsefe metinlerinin tercüme edilmesiyle ilgili yürütülen faaliyetlerdir.⁵⁹ Tercüme faaliyetleriyle ilişkili olarak gelişen ve Batı bilim ve tekniğinin devlet içerisinde tanıtımını yapan bir başka olgu, özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'yle beraber daha da canlanan dergicilik faaliyetleri olmuştur.⁶⁰ Tanzimat sonrası süreç Osmanlı'da Batılı anlamda felsefe tedrisatının da başladığı dönem olmuştur.⁶¹ Dârülfünunda felsefe tedrisatının sistemli bir şekilde başladığı dönem bu zaman diliminde gerçekleşmiştir.⁶²

Bu bölüm altında felsefenin ilmi bir faaliyet dâhilinde sürdürüldüğü bu mecalarda yürütülen çalışmalara, bu dönem düşüncesini etkilemiş akımlarla filozoflara

⁵⁶ Necati Öner, *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı*, Divan Kitap, Ankara, 2012, s.9; Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, C. XL, İstanbul, 2011, s. 2.

⁵⁷ Erol Özbilgen, *Pozitivizmin Kısacasında Türkiye*, Ağaç Yay., İstanbul, 1994, s. 79.

⁵⁸ Hizmetli, "agm.", s. 154.

⁵⁹ Mustafa Ülger, "19. Yüzyıl Osmanlı'da Felsefi Tercüme Faaliyetlerine Bakış", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 13, 2008, s. 299.

⁶⁰ Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1983)*, İstanbul, Gelişim Yay., 1984, s. 13; Emel Koç, "Türkiye'de Felsefe ve Fikir Dergileri (1849-1980)", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 6, S. 33, Ocak 2019, s. 3.

⁶¹ Hizmetli, "agm.", s. 153.

⁶² Kaynaradağ, *age.*, s. 4.

ve Tanzimat sonrası felsefe anlayışına katkı sağlamış Türk felsefecilere yer verilecektir.

I.1. Felsefe Metinlerinin Tercümesi ve Felsefi İstilah Oluşturma Çabaları

Osmanlı'da neşirle ilgili çalışmalar, Macar asıllı İbrahîm Müteferrika (?/1747) ve Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Paşa'nın 1727 yılında matbaayı İstanbul'da kurmasıyla başlamıştır. Kurulan bu matbaadan önce 1492 yılında Yahudilerin, 1567 yılında Ermenilerin, 1627 yılında da Rumların açtığı matbaalar olmuşsa da bunlar Müslüman Türkler tarafından kullanılmamıştır.⁶³ İbrahîm Müteferrika'nın matbaayı kurmasıyla beraber çeşitli eserler neşredilmeye başlanmış, bu bağlamda ilk basılan eser *Vankulu Lügati* adıyla bilinen *Şihâbü'l-Cevherî* isimli eserin tercümesi olmuştur.⁶⁴

Matbaanın kurulması eserlerin çoğaltılmasını kolaylaştırmış, çeşitli eserler tercüme edilip neşredilmeye başlanmıştır.⁶⁵ Bu manada Batı felsefesi eserlerinden Türkçeye yapılan ilk çeviri, Cricor Chumarian (?) isminde bir Ermeni tarafından gerçekleştirilmiş, 1854 yılında da basılmıştır. Çevrilen eser, Fénelon'un (1651/1715) Antik Yunan filozoflarıyla ilgili hemen hemen pek çok malumatı topladığı orijinal ismi *Abrégé de La Vie des Plus Illustres Philosophes de L'Antiquité* olan *Evvel Zaman İçinde Azâmü'ş-Şân Olan Filozofların İmar Etmiş Oldukları Ömürlerinin İcmalidir* adıyla çevrilen felsefe tarihi nitelikli eserdir. Bu eser, Türkçeye tamamı çevrilerle kazandırılmış ilk batı felsefesi menşeli eser olması bakımından önemlidir.⁶⁶

Çeviri faaliyetleri elbette ki bu eserle sınırlı kalmamıştır. Bu dönemde Batı felsefesinden çeviri yapan ilk Türk, Münif Mehmed Paşa (1830/1910) olmuştur. Mehmed Paşa'nın yaptığı bu çeviri, Voltaire, Fénelon, Fontenelle'den (1657/ 1757) çevirdiği diyaloglardan müteşekkil *Muhâverât-ı Hikemiyye* isimli eserdir.⁶⁷ *Muhâverât-ı Hikemiyye* isimli bu eser 1859 yılında basılmıştır. Bu eserin yanında

⁶³ İbrahim Ağâh Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1986, ss. 17-18.

⁶⁴ Erhan Afyoncu, "İbrâhîm Müteferrika", *DİA*, C. XXI, TDV Yay., İstanbul, 2000, s. 326.

⁶⁵ Demirpolat, "agm.", s. 116.

⁶⁶ Bedri Mermutlu, "Türkçe'de Yayımlanmış İlk Felsefe Eseri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2, S. 2, 2000-2001, ss. 43-44.

⁶⁷ Emel Koç, "Türkiye'de Felsefe Dilinin Gelişimi ve Felsefe Faaliyetlerine Genel Bakış", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, Aralık 2009, s. 108.

yine Mehmed Paşa; Voltaire, Bossuet (1627/1704), Grétry'den (1741/1813) çeviriler yapmıştır. Ayrıca Sokrates (MÖ ?/399), Aristoteles (MÖ 384/322), Cicero (MÖ 106/43), Voltaire, Fénelon, Montesquieu, Rousseau, Racine (1639/1699), Volney (1757/1820), Buffon (1707/1788), Fontenelle'den yaptığı alıntılardan ve Rousseau'ya ait *Julie ou la Nouvelle Heloise* adlı eserin ilk bölümünün çevirisinden oluşan *İlm-i Belâgat* isimli çevirisi neşredilmiştir.⁶⁸ Bu minvalde Ziyâ Paşa'nın (1829/1880) Rousseau'dan çevirdiği *Emilé* isimli eserle, Nâmık Kemal'in (1840/1888) Volney'den çevirdiği *Les Ruines*'i adlı eser de burada zikredilebilir.⁶⁹ Bu dönemde yapılan önemli çevirilerden biri de İbrahim Ethem Mesut (1864/1959) tarafından gerçekleştirilen Descartes'in *Yöntem Üzerine Konuşma* isimli eserin çevirisidir.⁷⁰ Görüldüğü üzere Tanzimat Dönemi felsefi eser çevirilerinin genel karakteristiği, Aydınlanma felsefesi ve filozofları etrafında şekillenmiştir.

Tanzimat Dönemi'nde Aydınlanma filozoflarından çevirilerin yapılması, bu akıma mensup filozofların Hristiyanlık karşıtı bir söylemle düşüncelerini ortaya koymuş olmaları sebebiyledir. Aydınlanma filozoflarının kilise ve Hristiyanlıkla ilgili anlayışları, Osmanlı aydınlarının bu filozofların düşüncelerini kabul etmesini kolaylaştırmıştır. İlerleyen zamanda çeviri faaliyetlerinin pozitivizm, materyalizm gibi Aydınlanma sonrası ortaya çıkan felsefi akım sahalarına kayması, aydınlanma felsefesinin düşünce akışının buraya doğru ilerlemiş olmasından kaynaklıdır.⁷¹

Tanzimat sonrası Osmanlı'da Batı düşünce dünyası kadar Doğu düşüncesinden de çeviriler yapılmıştır. Bu dönemde Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâ, Kimya-yı Saâdet, El-Munkız, Nâsîhâtü'l-Mülük, Eyyühe'l-Veled* isimli eserleri tercüme edilmiş ve birçok defa basılmıştır. Ayrıca İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *Şifâ*'sının bir bölümü, *Salaman ve Absal*'i ve *Terceme-i Hâl*'i, Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i vb. İslam felsefesine ve düşüncesine ait birçok eser bu süreçte tercüme edilmiştir. İslam felsefesi ve düşüncesine ait eserlerin tercümesinde etkinlik gösterenler; Gelenbevî Ahmed Tevfik Efendi (1730/1889), Hasbî Süleyman Efendi (1827/1911), Abdurrahmân

⁶⁸ Ülger, "agm.", s. 299.

⁶⁹ Çubukçu, *age.*, s. 50.

⁷⁰ *age.*, s. 52.

⁷¹ Demir, *age.*, s. 29.

Sâmî Paşa (1794/1881), Abdülkerim Efendi (?), Süleyman Paşa (?), Ali Suâvi (1839/1878), Giritli Sırrı Paşa (1844/1895), Abdünnâfi Ramazanzâde Efendi (1823/1890) gibi isimler olmuştur. Doğudan yapılan tercümelere özellikle İbn Sînâ ve Gazzâlî en çok rağbet edilen isimler olmuştur.⁷²

II. Meşrutiyet Dönemi'nde felsefeyle ilgili yürütülen çalışmalar daha ciddi bir seyir izlemiştir.⁷³ Bu dönemde de pek çok felsefe eserinin çevirisi gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda materyalizm akımının önemli eserlerinden olan Büchner'e (1824/1899) ait *Madde ve Kuvvet* isimli eserin bir kısmı Abdullah Cevdet (1869/1932) tarafından çevrilmiştir. Aynı eser Ahmed Nebil (1876/1943) ve Bahâ Tevfik (1884/1914) tarafından tamamının çevirisi yapılarak yayımlanmıştır. Ayrıca aynı filozofun *Kâinatın Muammaları* ve *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Âliminin Dini* isimli eserleri de Türkçeye kazandırılmıştır. Bahâ Tevfik'in arkadaş çevresinden olan Memduh Süleyman (?) tarafından Eduard Von Hartmann'ın (1842/1906) *Darwinizm* isimli eseri çevrilmiştir.⁷⁴ Programlı bir çalışma yapılmasa da görüldüğü üzere Osmanlı aydınlarına tesir eden felsefe ve filozoflara ait birçok eser Türkçeye aktarılmıştır. Bu bağlamda en çok çaba gösterenler Bahâ Tevfik, Salih Zeki Bey (1864/1921) ve Abdullah Cevdet olmuştur.⁷⁵

Cumhuriyet Dönemi'nde felsefi çalışmalar daha da hızlanmış, önemli eserler yayımlanmıştır.⁷⁶ TBMM ve dönemin hükümetleri çeşitli felsefe eserlerinin çevrilmesiyle ilgili çalışmalar yürütmüşlerdir.⁷⁷ Bu dönemde Orhan Mithat Barbaros (1892/1964) tarafından Durkheim'den *İctimâî Taksim-i Âmelî* isimli eseri çevrilmiştir. Mustafa Şekip Tunç (1886/1958) Bergson'un, *Bergson'dan Kudret-i Rûhiye'ye Dair Birkaç Konferansı, Yaratıcı Tekâmülden Hayatın Tekâmülü ve Gülmek Nedir ve Niçin Gülüyoruz?* adlı eserlerini çevirmiştir. Bunun yanında Şekip Tunç William James'e (1842/1910) ait *Terbiye Muhâsebeleri* adlı eseri de çevirmiştir. Montesquieu'dan *Rûhu'l-Kavânin* isimli eser Hüseyin Nâzım (1854/1927) tarafından çev-

⁷² Ülger, "agm", ss. 301-305.

⁷³ Çubukçu, *age.*, s. 50.

⁷⁴ Koç, "Türkiye'de Felsefe Dilinin Gelişimi ve Felsefe Faaliyetlerine Genel Bakış", ss. 111-112.

⁷⁵ Demir, *age.*, ss. 28-29.

⁷⁶ Çubukçu, *age.*, s. 51.

⁷⁷ Koç, "Türkiye'de Felsefe Dilinin Gelişimi ve Felsefe Faaliyetlerine Genel Bakış", s. 116.

rilmiştir. Mustafa Rahmi Balaban (1888/1953) Alfred Fouillée'ye (1838/1912) ait *Kadın-Erkek Irklar Rûhiyatı* isimli eseri ve John Dewey'in (1859/1952) *Çocuk ve Mekteb* adlı kitabını çevirmiştir. Ayrıca Halil Nimetullah Öztürk, Bergson'dan *Şuûrun Bilâ Vâsıta Mu'taları Hakkında* isimli eseri bu dönemde Türkçeye kazandırmıştır.⁷⁸ Bu dönemin önemli sayılabilecek çeviri çalışmalarından olan Haydar Rifat Yorulmaz'ın (1877/1942) yönettiği *Dün ve Yarın Çeviri Dizisi*'ni de burada zikretmek gerekir. Elli kitaptan müteşekkil olan dizide Aristoteles'ten Heidegger'e (1889/1976) pek çok isme ait eser çevrilmiştir.⁷⁹ Bu eserlerin dışında daha pek çok felsefi metin bu süreçte Türkçeye aktarılmıştır. Çeviri faaliyetlerinin sistemli bir hal alması 1938 yılında Hasan Ali Yücel'in (1897/1961) Milli Eğitim Bakanı olmasına değin gerçekleştirilememiştir.⁸⁰

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e ve nihayetinde Cumhuriyet'e uzanan çeviri etkinliğinde bireysel gayretlerin yanında devlet eliyle kurulan tercüme bürolarında da tercüme faaliyetleri sürdürülmüştür. Bu kurumlardan biri Dârülfünunda ihtiyaç duyulacak ders kitaplarının yazımı ve halkın kültür seviyesini yükseltecek eserlerin sade bir dille tercüme ve telif işlerini yerine getirmek üzere 1 Haziran 1851'de kurulan Encümen-i Dâniştir. Bu kurumun tercüme edeceği eserlerin, bir kısmının Doğu kültür dünyasından, bir kısmının da Batı kültür dünyasından alınması noktasında kararlar alınmıştır. Encümenin üstlendiği görevler kapsamında tamamlanabilen eserler, Ahmed Cevdet Paşa'nın (1823/1895) yazdığı *Târîh-i Cevdet*'i ve daha önce ilk beş bölümünü Pîrîzâde Mehmed Sâhib'in (ö. 1674/1746) çevirmiş olduğu İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinin altıncı bölümünün Cevdet Paşa'ya ait olan çevirisidir.⁸¹

Encümen-i Dânişten sonra Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye adındaki cemiyet, Encümen-i Dânişle benzer gayelere hizmet etmesi için 1860 yılında kurulmuştur. Bu yeni cemiyetin nizamnamesinde tercüme ve telif eserler neşrederek, ilmî dersler vererek Osmanlı toprakları içerisinde fen ve ilimlerin yaygınlaşmasını sağlamak

⁷⁸ Çubukçu, *age.*, s. 52; Koç, "Türkiye'de Felsefe Dilinin Gelişimi ve Felsefe Faaliyetlerine Genel Bakış", ss. 116-117.

⁷⁹ Kaynaradağ, "agmd.", ss. 767-768.

⁸⁰ Kaynaradağ, *age.*, s. 36.

⁸¹ Abdullah Uçman, "Encümen-i Dâniş", *DİA*, C. XI, TDV Yay., İstanbul, 1995, ss. 177-178.

amaçlarının olduğu ifade edilmiştir.⁸² Zikredilen iki kurumun yanı sıra 1832 yılında resmi yazışmalar için kurulan Tercüme Odası, 1865 yılında Ahmed Kemal Paşa (1808/1886) tarafından ders kitabı tercüme etme gayesiyle kurulan Tercüme Heyeti ve Dâire-i İlmiyye bu dönemde kurulmuş olan tercüme müesseseleridir. Bu kurumlardan özellikle Tercüme Heyeti, Ahmed Vefik Paşa (?/1891), Saffet Paşa (1815/1883), Nâmık Kemal ve Şinâsi gibi isimlerin görev aldığı Fransız edebiyatı ve felsefesiyle temas imkânı sağlayan bir müessese olmuştur. Ayrıca 1914 yılında Maârif Nezareti bünyesinde Tercüme ve Telif Heyeti isminde bir encümen daha oluşturulmuştur. Bu heyet kurulan tercüme odaları arasında en başarılısı olmuştur.⁸³

Kurumsal manada çeviri faaliyetleri Cumhuriyet Dönemi'nde de sürdürülmüştür. Bu minvalde Cumhuriyet Dönemi'nin başlangıcı sayılabilecek bir tarihte 1921 yılında çeviri faaliyetlerinin yapılması için öncelikle Telif ve Tercüme Heyeti kurulmuştur. Bu kurum 1926 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu tarihten 1940 yılına kadar çeviri faaliyeti gerçekleştiren başka bir müessese kurulamamıştır. 1940 yılında dönemin maârif vekillerinden olan Hasan Ali Yücel'in gayretleriyle kurumsal tercüme faaliyetleri tekrar başlamış, Tercüme Bürosu kurulmuştur.⁸⁴ Sistemli felsefi eser çevirilerinin başlaması daha önce de ifade edildiği gibi bu kurumla başlamıştır.

Tercüme faaliyetlerinin başlamasından kısa bir süre sonra, yeterli felsefi derinliği bulunmasa dahi orijinal sayılabilecek eserler vücuda gelmeye başlamıştır. Bu eserler yetersiz olsalar da zamanla olgunlaşacak olan felsefi yazın faaliyetinin ilerleyişi noktasında önemlidir. Bu metinlere Prens Sabahaddin'in (1878/1948) *Türkiye Nasıl Kurtulur?*'u ve Rıza Tevfik'in (1869/1949) *Abdülhak Hamîd ve Mülâhazât-ı Felsefiyye*'si örnek verilebilir.⁸⁵

Tanzimat sonrası süreçte felsefe tarihçiliğiyle ilgili de pek çok çalışma yapılmıştır. Bu sahada daha önce ismi verilen Münif Paşa dışında; Ali Suâvi, Fatma Âliye Hanım (1862/1936), Ömer Subhi (?), Mehmed Nûri (?), Kilisli Rifat (1874/1953)

⁸² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye", *DİA*, C. VII, TDV Yay., İstanbul, 1993, s. 333.

⁸³ Koç, "Türkiye'de Felsefe Dilinin Gelişimi ve Felsefe Faaliyetlerine Genel Bakış", ss. 109-113.

⁸⁴ Fırat Soysal, "Cumhuriyet Dönemi Çeviri Kurumları, Tercüme Bürosu ve Kurumsallaşma İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, S. 32, Aralık 2017, ss. 214-215.

⁸⁵ Demir, *age.*, s. 33.

gibi isimler felsefe tarihi yazmışlar, Bahâ Tevfik ve Ahmed Nebil, Alfred Fouillée'nin felsefe tarihi kitabını *Târîh-i Felsefe* ismiyle çevirmiştir.⁸⁶ Felsefe tarihçiliğiyle ilgili yazılan eserlerden Fatma Âliye Hanım'ın Batı felsefesinin tam manasıyla kavranamadığı bir dönemde geleneksel çizgiden kopmayarak bir felsefe tarihi çalışması yapılması noktasında güzel bir örnektir.⁸⁷ Tanzimat'ın ardından felsefi sahada daha pek çok isim çeşitli çalışmalar yapmıştır.⁸⁸

XVIII. yy.'ın son çeyreğinde gerçekleştirilen modern okullaşma sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkan yabancı hocaların Osmanlı okullarında ders vermesi ve Batılı kaynakların ders kitabı olarak okutulması gibi faaliyetler yabancı dillerle olan etkileşimi artırmıştır. İlmî faaliyetlerdeki Batı etkisi, Osmanlı Devleti'nin aydın zümresinin sürekli yabancı terminoloji ile etkileşim içerisinde olmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu durum, ilmî ıstılahların Türkçeleştirilmesi ve anlaşılır hale getirilmesi noktasında çeşitli faaliyetlerin yürütülmesini zorunlu kılmıştır.⁸⁹

Modernleşmeyle başlayan terminoloji sorununa binaen gerçekleştirilen ilk başarılı sözlük çalışması tıp alanında gerçekleşmiştir. Zaten terminolojiyle ilgili çalışmalar da öncelikli olarak bu alanda başlamıştır. Tıp biliminin ardından bu çalışmalar önce fen bilimine bu alanın ardından siyasi bilimler ve en nihayetinde sosyal bilimler alanına kadar yayılma göstermiştir.⁹⁰

Felsefe sahasında terminoloji noktasında gelişen ihtiyaca binaen Türkçe felsefe ıstılahatı oluşturmak için çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu manada; Bahâ Tevfik, Rıza Tevfik, Abdullah Cevdet, Subhi Edhem (?), Ziya Gökalp gibi isimler bu meseleyle ilgili faaliyetler yürütmüşlerdir.⁹¹ Bahâ Tevfik 1913 yılında *Yirminci Asır-*

⁸⁶ Demir, *age.*, s. 22.

⁸⁷ *age.*, s. 135.

⁸⁸ Tanzimat Dönemi'nden Cumhuriyet Dönemi'ne kadar yapılan tercüme ve telif felsefe çalışmalarıyla ilgili bir bibliyografya çalışması için Bkz.: İbrahim Agâh Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1986, ss. 49-54.

⁸⁹ İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak, Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Gelişi*, Dergâh Yay., İstanbul, 2016, ss. 23-24.

⁹⁰ Kara, *age.*, ss. 23-24.

⁹¹ Abdullah Uçman, "İstılahât-ı İlmiyye Encümeni", *DİA*, C. XIX, TDV Yay., İstanbul, 1999, s. 207.

da *Zekâ* isimli mecmuada “Felsefe Kâmusu” adlı bir çalışma yayımlamıştır. Ayrıca Rıza Tevfik’in de *Mufassal Kâmûs-ı Felsefe* isminde bir çalışması bulunmaktadır.⁹²

İlmî terminoloji noktasında devlet eliyle yapılan ilk çalışma 1913 yılında Emrullah Efendi’nin (1858/1914) gayretleriyle *Istılâhât-ı İlmiyye Encümeninin* kurulmasıdır. Bu kurum Türk diline yabancı dillerden geçmiş olan ilmî istilâhatın Türkçedeki karşılıklarını bulmak amacıyla kurulmuştur. Encümende dönemin pek çok önemli aydını görev almıştır. Görev alan isimler arasında Dârülfünun felsefe hocaları da bulunmaktadır. Kurumun yaptığı çalışmalar kapsamında; “İlmiyye Encümeni Tarafından Kâmûs-ı Felsefede Münderic Kelimat ve Ta’birat için Vaz’ ve Tedvîni Tensîb Olunan Istılâhat Mecmuasıdır” isminde felsefe terimleri mecmuası yayımlanmıştır. Bunun yanında sanat ve fen alanları için de iki ayrı mecmua hazırlanmıştır. Felsefe terminolojisiyle ilgili hazırlanan mecmuada toplam bin yüz otuz iki Fransızca felsefe teriminin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Encümen kurulduktan bir yıl sonra 1914 yılında I. Dünya Savaşı’nın çıkmasına mukabil kurum dağılmıştır. Ancak bireysel düzeyde gayretler devam etmiştir.⁹³ Bu bağlamda İsmail Fenni Ertuğrul (1855/1946) *Lügatçe-i Felsefe* isimli bir sözlük çalışması yayımlamıştır.⁹⁴ Bu çalışmaların dışında Babanzâde Ahmed Naîm’in (1872/1934) Georges Fonsegrive’den (1852/1917) çevirdiği *İlmü’n-Nefs* tercümesinin sonunda yaklaşık iki bin kelimededen müteşekkil olan sözlük de bu alanda yapılan çalışmalardandır.⁹⁵

Terminolojiyle ilgili yapılan bu çalışmalar kapsamında tam anlamıyla bir Türkçeleştirme faaliyetinin gerçekleştirilemediği görülür. Bu çalışmalar daha çok Fransızca felsefe istilâhatının Arapça karşılıklarını bulmak şeklinde gelişmiştir.⁹⁶ *Mufassal Kâmûs-ı Felsefe*’de geçen birkaç kelimeye bakıldığında bu durum daha açık bir biçimde kendini göstermektedir. Örnek verilecek olursa “final” kelimesi için “gâf”, “formation” kelimesi için “teşekkül” gibi Arapça kökenli kelimeler kullanılır.

⁹² Demet Konur, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Felsefe Sözlükleri Üzerine Bir İnceleme”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Şamil Öçal), *Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 2015, s. 29.

⁹³ Uçman, “İstılâhât-ı İlmiyye Encümeni”, s. 208.

⁹⁴ Konur, “agt.”, s. 29.

⁹⁵ Kara, *age.*, s. 10.

⁹⁶ Kaynaradağ, *age.*, s. 20.

mıştır.⁹⁷ Aynı sözlükte “conjecture” kelimesi için “zann-ı tahmin”, “consensus” kelimesi için “kabûl-i âmme” kullanımları mevcuttur.⁹⁸ Bu süreçte felsefe ıstılahatı için kullanılan kelimelerin kökeninin Arapça olması sorun teşkil etmemiştir. Dönemin materyalistlerinden Bahâ Tefvîk ve arkadaşlarının İslam felsefesine eleştiri yöneltirken, aynı isimlerin İslam felsefesinin terminolojisini aldığı Arapçaya karşı herhangi bir tavır geliştirmemiş olması bu durum için güzel bir örnektir.⁹⁹

Cumhuriyet Dönemi’ne gelindiğinde Türkçenin bir bilim dili olması yolunda çeşitli çalışmaların yürütüldüğü görülmektedir. Bu kapsamda Türk Dil Kurumu yaptığı kurultaylarda Türkçe terim türetme çalışmaları yapmıştır.¹⁰⁰ Terminolojiyle ilgili yürütülen V. Dil Kurultayında bu konuya ilişkin faaliyetler yürütülmüş, bu kapsamda kurultaya katılan kimi isimler terimlerin tamamen Türkçe kökenli olması gerektiği kanaatini taşıırken, kimileri de bu çalışmanın gereksiz bir uğraş olduğu görüşünü paylaşmışlardır.¹⁰¹ Bu kurultaya katılan isimlerden biri de Halil Nimetullah Öztürk’tür.¹⁰² Kendisinin felsefi terminolojiye dair nihai görüşü terimlerin tamamen Türkçe kökenli olması gerektiği yönündedir. Bu konuda Öztürk, *Büyük Felsefe Lûgati*’ni yazan Mustafa Namık Çankı’nın (1883/1965) bu eserin önsözünde felsefi terminolojinin oluşmasının zorlamayla değil tabii seyri içerisinde gelişmesi gerektiği şeklindeki sürece dair tenkidini eleştirmiştir.¹⁰³

Tercüme ve terminoloji sahasında Tanzimat’tan Cumhuriyet’e değin geçen zaman diliminde bu çalışmalar sürerken, hem tercümelerin hem de telif felsefe metinlerinin bir başka etkinlik sahası da ilmî dergicilik alanında yürütülen çalışmalar olmuştur. Aşağıda bu meseleye ilişkin malumat verilecektir.

⁹⁷ Rıza Tefvîk Bölükbaşı, “Final”, *Kâmûs-ı Mufasssal Felsefe*, (Yayına hazırlayanlar: Nevzat H. Yanık-Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2014, s. 166; Bölükbaşı, “Formation”, *age.*, s. 167.

⁹⁸ Bölükbaşı, “Conjecture”, *age.*, s. 141; Bölükbaşı, “Consensus”, *age.*, s. 141.

⁹⁹ Kara, *age.*, ss. 31-35.

¹⁰⁰ Gülşah Bican-Ahmet Turan Sinan, “Türkçe Öğretiminde Kullanılan Terim Sözlüklerinin Karşılaştırılması”, *Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür Eğitim Dergisi*, C. II, S. 7, 2018, ss. 760-761.

¹⁰¹ Mehmet Kahraman, “Türk Dilinin Cumhuriyet Devri Terimsel Gelişim Sürecine Tarihi Bakış (II)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2, 2017, ss. 1299-1300.

¹⁰² Aslan, “agm.” s. 64.

¹⁰³ Halil Nimetullah Öztürk, “Büyük Felsefe Lûgati ve Uydurma ile İşleme”, *Türk Dili Dergisi*, C. IV, S. 37, Ekim 1954, ss. 9-10.

I.2. İlmî Dergicilik¹⁰⁴ Etrafında Şekillenen Felsefe Etkinliği

Dergi yayıncılığı XVII. yy.da meydana gelen sosyal, kültürel ve bilimsel çeşitli gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir etkinliktir. İlk dergi Fransa’da *Journal des Savant* ismiyle 1665 yılında yayımlanmıştır. Dergiciliğin bir sektör haline gelmesi ise ilk defa İngiltere’de meydana gelmiştir.¹⁰⁵ Avrupa’da ilk derginin çıkmasından yaklaşık yüz seksen küsur sene sonra 1849 yılında *Vakâyî-i Tıbbiyye* isimindeki ilk Türkçe dergi tıbbi konularla ilgili yayım faaliyeti gerçekleştirmek üzere çıkarılmıştır.¹⁰⁶

Tanzimat sonrasında yayım hayatı başlayan ve felsefi içerik noktasında dikkat çeken dergilerden biri 1862 yılında neşredilen *Mecmûa-i Fünun* olmuştur. Cem’iyyet-i İlmîyye-i Osmâniyyenin yayım organı olarak çıkarılan *Mecmûa-i Fünûn* isimli dergi, Münif Mehmed Paşa tarafından kurulmuştur. *Mecmûa-i Fünun* Osmanlı’nın ilk bilim dergisi olması bakımından önemlidir. Bu derginin amacının halkı bilgilendirmek olduğu ifade edilmiştir. Dergide pozitif bilimlerden felsefeye değin çok geniş bir yelpaze içinde pek çok yazı yayımlanmıştır. Felsefe terimlerinin Türkçeleştirilmesiyle ilgili yazılar da dergi içinde yer almıştır. Derginin yazar kadrosunda Ahmed Vefik Paşa, Saffet Paşa, Emrullah Efendi gibi pek çok isim bulunmaktadır.¹⁰⁷ *Mecmûa-i Fünûn* dışında Tanzimat Dönemi’nde yayımlanan bir başka dergi de Ahmed Midhat’ın 1872’de çıkardığı *Dağarcık Dergisi* olmuştur. Bu dergi, dönemi için cüretkâr sayılabilecek yazılara yer vermiştir. Dergide materyalist ve evolyonist olarak değerlendirilebilecek yazılar yayımlanmıştır.¹⁰⁸ 1880-1885 yılları arasında yayımlanan dergilerden biri de *Güneş Mecmuası*’dır. Bilimsel bir dergi olan *Güneş*,

¹⁰⁴ Cahid Şenel’in hazırladığı “Tanzimat’tan Günümüze Felsefe Dergileri: Açıklamalı ve Seçme Bir Bibliyografya Denemesi” isimli bibliyografya çalışmasında 1862-1940 yılları arasında felsefi içerikli yayım yapan yüzü aşkın dergiye ulaşılmıştır. Konunun kapsamı dışına çıkmamak adına belli başlı felsefe dergileri bu başlık altında verilecektir. Bkz.: Cahid Şenel, “Tanzimat’tan Günümüze Felsefe Dergileri: Açıklamalı ve Seçme Bir Bibliyografya Denemesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. IX, S. 17, 2011, ss. 433-488.

¹⁰⁵ Ceyda Ilgaz Büyükbaykal, “Türkiye’deki Kültür Sanat Dergiciliğinin Tarihsel Gelişim Süreci Bağlamında Milliyet Sanat Dergisi”, *Dergicilik Üzerine*, (Editör: Aslı Yapar Gönenç), İstanbul, 2013, s. 74; Bülent Varlık, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 112.

¹⁰⁶ Varlık, “agmd.”, s. 112.

¹⁰⁷ Abdullah Uçman, “Mecmûa-i Fünûn”, *DİA*, C. XXVIII, TDV Yay., Ankara, 2003, ss. 270-271.

¹⁰⁸ Koç, “Türkiye’de Felsefe ve Fikir Dergileri (1849-1980)”, s. 2.

ilk Türk pozitivist ve natüralist olarak nitelendirilebilecek Beşir Fuad (?/ 1887) tarafından çıkarılmıştır.¹⁰⁹

Bilimden felsefeye pozitivist anlayışla yayım yapan pek çok dergi olmuştur. Pozitivizmin edebiyat sahasında yansımalarının en açık görüldüğü dergi, *Servet-i Fünûn* olmuştur. *Servet-i Fünûn*, Ahmed İhsan (1867/1942) tarafından 1891’de kurulmuş, 1942 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Dergide pozitivist felsefenin edebiyattaki temsilcilerinden olan Émile Zola (1840/1902), Guy de Maupassant (1850/1893) gibi isimlerin eserlerinin çevirilerinin yanında Ahmed Şuayb (1876/1910), Hüseyin Cahit (1875/1957), Nureddin Ferruh (1877/1955) gibi isimlerin de yazıları yayımlanmıştır.¹¹⁰

Osmanlı topraklarında pozitivist düşüncüyü tanıtan dergiler kadar materyalist düşüncüyü tanıtan dergiler de çıkarılmıştır. Bu minvalde İctihad Kütüphanesi bünyesinde kurulan *İctihad Mecmuası*nı zikretmek gerekir.¹¹¹ Dergi 1904 yılında Cenevre’de Abdullah Cevdet tarafından kurulmuştur. Bu mecmua; Lucretius (MÖ 95/55), Epicure (MÖ 341/270), Ernst Renan (1823/1892), Charles Darwin (1809/1882), Ludwig Büchner gibi materyalist filozofların tanıtımının yapıldığı bir dergi olmuştur.¹¹² Derginin yazar kadrosu içinde Celâl Nuri İleri (1882/1936) de bulunmaktadır.¹¹³

Dergicilik noktasında en dikkat çekici dönem II. Meşrutiyet’in ilanından sonra yaşanmıştır. Bu dönemde sansür yasağının kalkmasıyla pek çok dergi yayım hayatına başlamıştır.¹¹⁴ Tanzimat Dönemi’nde ortaya çıkan zihniyetteki ikilik, II. Meşrutiyet’in özgürlük ortamı içinde sıklıkla iki tarafın çatışması şeklinde gelişmiştir.¹¹⁵ Bu süreçte dergiler ve risaleler fikri tartışmaların zemini olmuştur.¹¹⁶

¹⁰⁹ Varlık, “agmd.”, s. 115.

¹¹⁰ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, İnsan Yay, İstanbul, 1986, ss. 217-221.

¹¹¹ Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, s. 130.

¹¹² Akgün, *age.*, s. 142.

¹¹³ *age.*, s. 137.

¹¹⁴ Varlık, “agmd.”, s. 116.

¹¹⁵ Ülken, *age.*, s. 200.

¹¹⁶ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s. 126.

Meşrutiyet Dönemi'nde bu minvalde fikri konulara yer veren dergilerden biri *Ulûm-i İktisâdiyye ve İctimâiyye Mecmuası*'dır. Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik ve Mehmed Câvid Bey (1875/1926) tarafından 1908 yılında kurulmuştur. Mecmua pozitivistimin Osmanlı'ya girişinde etkili olmuştur. Auguste Comte (1798/1857), Le Play (1806/1882), Stuart Mill (1806/1873) gibi pozitivist filozoflarla ilgili yazılar yayımlanmış; Rıza Tevfik, Halide Edip (1884/1964), Salih Zeki gibi isimlerin de dergide yazılarına yer verilmiştir.¹¹⁷ Ayrıca *İctimâiyyat Mecmuası*'nı da burada zikretmek gerekir. Söz konusu dergi 1917 yılında Ziya Gökalp ve Necmeddin Sâdık tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. Dergi sosyal bilimler kanalıyla pozitivistimin tanıtımını yapmıştır. Bu minvalde Comte'un Fransa'daki halefi olan sosyolog Durkheim'in (1858/1917) düşüncelerinin tanıtıldığı bir yayım organı olmuştur.¹¹⁸

1911 yılındaysa felsefe özelinde yayım yapan ilk dergi kurulmuştur. *Yeni Felsefe Mecmuası* isimindeki mecmua Selanik'te çıkarılmıştır. Bu dergi Zekeriya Sertel (1890/1980) ve Nebizâde Ahmed Hamdi (1888/1969) tarafından kurulmuştur.¹¹⁹

Meşrutiyet sonrası kurulan dergilerden bir diğeri de *Felsefe Mecmuası*'dır. Bu dergi 1913 yılında Teceddüd İlmi ve Felsefi Kütüphanesi bünyesinde kurulan dergilerden biridir. Derginin müdürü ve sahibi Bahâ Tevfik'tir. Bahâ Tevfik, Mithat Cemal (?), Subhi Edhem, Memduh Süleyman, Nâci Fikret (1891/1948), dergiye sürekli yazı yazan kadrodur. Ekip içerisinde en çok çalışma yapan Bahâ Tevfik'tir. Dergide Ernst Haeckel (1834/1919), Goethe (1749/1832), Jean Curie'nin (?) yazılarına yer verilmiştir. Ayrıca Darwinizm, Lamarck, Lamarkizm ve Herbert Spencer'a (1820/1903) dair de bilgiler verilmiştir.¹²⁰ Yine Teceddüd İlmi ve Felsefe Kütüphanesi bünyesinde çıkan *Yirminci Asırda Zekâ ve Piyano Mecmuaları* da pozitivist, materyalist ve evolüsyonist içerikli yazılar yayımlamıştır.¹²¹

¹¹⁷ Korlaelçi, *age.*, ss. 221-223.

¹¹⁸ *age.*, ss. 224-226.

¹¹⁹ Kaynardağ, *age.*, s. 41; Şenel, "agm.", s. 482.

¹²⁰ Akgün, *age.*, s. 160; İ. Arda Odabaşı, "Felsefe Mecmuası", *Felsefe Mecmûası*, (Yayına Hazırlayan: Abdullah Öztop), Çizgi Kitabevi, Konya, 2016, ss. 13-17.

¹²¹ Koç, "Türkiye'de Felsefe ve Fikir Dergileri (1849-1980)", s. 4.

Dergicilik faaliyetlerinde görüldüğü üzere pek çok yeni fikir ve akım Osmanlı düşüncesine girmiştir. İslamcılık akımı mensupları, yeni felsefi anlayışlarla halkın itikadının zayıfladığını düşündükleri için bu duruma önlem almak amacıyla çeşitli neşir faaliyetleri gerçekleştirmişler.¹²² Bu bağlamda spiritüalistler olarak da adlandırılan grubun kendi düşüncelerini ortaya koydukları dergilerden biri *Sırât-ı Müstakîm/Sebîlürreşâd*'dir. Dergide Mehmed Âkif (1873/1936) tarafından Ferîd Vecdî (1878/1954), Cemâleddîn Efgânî (1838/1897) ve Muhammed Abduh'un (1849/1905) yazıları çevrilmiştir. *Sebîlürreşâd* dışında *Beyânü'l-Hak*, *Mahfel*, *Livâ-i İslam*, *Mekâtîp* ve *Medâris* dergileri de bu tarz yayım yapan dergilerden sayılabilir.¹²³ *Sebîlürreşâd*'da felsefe, sosyoloji ve eğitim alanında yazılar yayımlanmıştır. Ayrıca mecmuada Ferit Kam (1864/1944) felsefe yazıları yazmış, Şemseddin Günaltay (1883/1961) ise eğitimle ilgili konulara eğilmiştir. Dergi dönemin genel zihniyetiyle uyumlu olarak "İslam toplumu niçin geriledi, içtihad gerekli mi, İslam terakkiye mani midir?" gibi soruları problematik olarak merkezine almıştır.¹²⁴ *Sebîlürreşâd*'ın "Felsefe" başlıklı yazısında felsefeyle alakalı meselelere, bu alanla iştigal edenler için yer vereceklerini ancak felsefenin dinin yıkılması için bir alet olarak kullanılmayacağını belirtirler. Öte yandan felsefeden bahsetmeyi büyük günah sayacak kadar da yaşadığı çağdan habersiz bir tavır almayacaklarını da ifade ederler. Ayrıca yeni felsefe akımlarının dini kuvvetlendirme ihtimalinden de bahsetmektedirler.¹²⁵ Bu ifadeler İslamcı camianın tavrını anlama noktasında önemlidir. Spiritüalistlerin nazarında Batı felsefesi yok sayılmamakla beraber bu yeni akımlara karşı temkinli bir tavrın hâkim olduğu bir anlayış söz konusudur.

İslamcı dergilerde Batı felsefesi kaynaklı akımlarla yazın sahasında mücadele eden dönemin spiritüalistleri yahut İslamcıları; Prens Said Halim Paşa (1864/1921), Mehmed Âkif, Babanzâde Ahmed Naîm, Şemseddin Günaltay, Ferit Kam, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878/1942), Mûsâ Kazım Efendi (1858/1920), Mustafa Sabri Efendi (1869/1954), Milaşlı İsmail (1870/1938), Manastırlı İsmail (1846/1912)

¹²² Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Atlas Yay., Ankara, 2018, s. 9.

¹²³ Bolay, *age.*, s. 8.

¹²⁴ Adem Efe, "Sebîlürreşâd", *DİA*, C. XXXVI, TDV Yay., İstanbul, 2009, ss. 252-253.

¹²⁵ Kara, *age.*, s. 29.

ve İzmirli İsmail (1869/1946) gibi isimlerden oluşmuştur. Bu isimlerin yanı sıra İslamcı akımın önemli temsilcileri arasında Filibeli Ahmed Hilmi (1865/1914) ve İsmail Fennî Ertuğrul bulunmaktadır. Said Halim, Mehmed Akif, Babanzâde Ahmed Naîm, Şemseddin Günaltay, Ferit Kam, Hamdi Yazır, İzmirli İsmail Hakkı'nın bu grup içinde ayrı bir yeri vardır. Zira bu ekip aldıkları eğitime binaen iki düşünce cephesini de tanıyan isimlerdendir.¹²⁶

Bu dönemde pozitivizm ve materyalizme tepki geliştiren dergilerden bir diğeri de *Dergâh Mecmuası*'dır. Milliyetçi görüşün hâkim olduğu dergide İslamcı dergilerde olduğu gibi pozitivist ve materyalist felsefeyle ilgili eleştiri yazıları da yayımlanmıştır. Derginin fikir çevresi Mustafa Şekip Tunç, Yahya Kemal (1884/1958), Yakup Kadri (1889/1974) gibi isimlerden oluşmaktadır. Dergi yazarlarından Mustafa Şekip, Bergson'dan (1859/1941) çeviriler yapmış ve inceleme yazıları yazmıştır. Bu isimlerin yanında yazar kadrosu içinde İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886/1978) ve Mehmed Emin Erişirgil de (1891/1965) bulunmaktadır.¹²⁷

İlmî felsefe dergiciliği noktasında önemli yeri olan *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, Dârülfünun Edebiyat Fakültesi yayımı olarak 1916 yılında kurulmuştur. Bu dergi Türkiye'de akademik dergicilik faaliyetinin yürütüldüğü ilk dergi olması bakımından önemlidir. Dergide felsefe, içtimaiyat, tarih ve coğrafya alanında çeşitli yazılar yayımlanmıştır. Yazıları yayımlananlar çoğunlukla Dârülfünun hocalarından oluşmaktadır. Derginin yazar kadrosu; Fuat Köprülü (1890/1966), Ziya Gökalp (1876/1924), İzmirli İsmail Hakkı, Avram Galanti (1873/1961), Halil Nimetullah, Babanzâde Ahmed Naîm, Gunther Jacoby (1881/1969), İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Ferid Kam, Mehmed Emin Erişirgil, Mehmed Ali Ayni (1869/1945), Ahmed Emin Yalman (1888/1972), Ali Haydar (1883/1956), Necmeddin Sadık Sadak (1890/1953), Şemsettin Günaltay ve Mustafa Şekip Tunç gibi isimlerden oluşmuştur. Bu dergi önceleri tarih ve edebiyat içerikli yazılar yayımlarken zamanla daha çok

¹²⁶ Bolay, *age.*, ss. 8-9.

¹²⁷ Abdullah Uçman, "Dergiler Arasında: Dergâh, Hayat Ma'lumât ve Bilgi Mecmuaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. IV, S. VII, 2006, ss. 519-520.

sosyoloji ve felsefe mecmuası hüviyeti kazanmıştır.¹²⁸ Dergiye yazı yazan isimlerden Halil Nimetullah Öztürk, hem bu dergiye hem de *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuasına* yaptığı çevirilerle Lévy Bruhl (1857/1939), Auguste Comte, Théodule Armand Ribot (1839/1916) gibi isimlerin tanınmasına katkı sağlamıştır. Özellikle Lévy Bruhl'dan yaptığı çeviriler önemlidir. Zira bu pozitivist filozofun eserlerinin birkaçı dışında eserlerinin Türkçeye çevirileri günümüzde dahi bulunmamaktadır. Ayrıca Halil Nimetullah'ın Mehmed İzzet Mete'yle (1891/1930) gerçekleştirdiği fikri münakaşaların temelini teşkil eden “Akıl Mantığı ve Vicdan Mantığı” isimli makale de bu dergide yayımlanmıştır.¹²⁹

Dergicilikle ilgili yürütülen çalışmalar Meşrutiyet Dönemi'nde olduğu gibi Cumhuriyet'e geçiş sürecinde de hız kesmeden devam etmiştir. Bu bağlamda 1922 yılında Anadolu'da kurulan ilk dergi yayım hayatına başlamıştır. *Küçük Mecmua* isimindeki bu dergi Diyarbakır'da Ziya Gökalp tarafından kurulmuştur. Dergide Ziya Gökalp daha önce Durkheim'i merkeze alarak şekillendirdiği düşüncelerine Bergson'u da dâhil etmiştir.¹³⁰ *Küçük Mecmua* gibi Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yayımlanan bir başka dergi de *Millî Mecmua*'dır. Dergi 1923-1933 yılları arasında çıkarılmıştır. Mecmuada edebiyat, ilim, sanat alanlarında yazılar yayımlanmıştır. Derginin yazar kadrosu içinde; Nâci Fikret Baştaç, Halil Nimetullah, Mustafa Şekip, Namdar Rahmi Karatay (1896/1953) gibi isimler bulunmaktadır.¹³¹ Daha önce yer verilen Halil Nimetullah'ın *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuasında* yayımlanan “Akıl Mantığı ve Vicdan Mantığı” isimli makalesinin ardından Mehmed İzzet Bey'le aralarında gerçekleşen ilmî münakaşa Halil Nimetullah'ın bu dergiye yazdığı yazılarla devam etmiştir. Ayrıca yine Halil Nimetullah'ın “İnkılabın Felsefesi” isimli devrime dair düşüncelerini paylaştığı daha sonra aynı isimle kitaplaştırılan yazı dizisi de bu dergide yayımlanmıştır.¹³²

¹²⁸ Nurettin Albayrak, “Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası”, *DİA*, C., VIII, TDV Yay., İstanbul, 1993, ss. 525-526.

¹²⁹ Lévy Bruhl'dan yapılan çeviriler için bkz.: ss. 56-57.

¹³⁰ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 358; Koç, “Türkiye'de Felsefe ve Fikir Dergileri (1849-1980)”, ss. 5-6.

¹³¹ Nuran Özlük, “Millî Mecmua”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. IV, S. 7, 2006, ss. 545-546.

¹³² Yazıların künyeleri için bkz.: ss. 50-52.

*Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*ndan sonra 1925 yılında kurulan *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* da *Dârülfünun* bünyesinde kurulan akademik bir dergidir. Dergide tarihi, içtimâî, dinî ve felsefî içerikli yazılara ve bu kapsamda; dinler tarihi, İslam tarihi, kelim, Türk-İslam sanatları ve mezhepler tarihiyle ilgili konulara ağırlıklı yer verilmiştir. Mecmuada zaman zaman dönemin siyasi şartlarının bir sonucu olarak; laik, materyalist, pozitivist ve milliyetçi düşüncelere yer verilen yazılar yayımlanmıştır. Halil Nimetullah Öztürk, Halil Halid (1869/1931), Abdülkadir İnan (1889/ 1976), Abdülbaki Baykara (1883/1935), Hilmi Ömer Budda (1894/1952), Mehmet İzzet (1891/1930), Şerafettin Yaltkaya (1880/1947), Yusuf Ziya Yörükân (1887/1954), Kıvâmüddin Burslan (1889/1956) gibi pek çok yazar bu derginin yazın kadrosunu oluşturmuştur.¹³³

Cumhuriyet'in ilanından sonra felsefî içerikli yazılar yayımlayan önemli sayılabilecek dergilerden biri de Konya'da 1926 yılında çıkmaya başlayan *Yeni Fikir Mecmuası* olmuştur. Dergi Namdar Rahmi Karatay ve Naci Fikret Baştak tarafından çıkarılmıştır. Derginin düşünce hayatı açısından önemi, madde ve ruhun enerjiyle temellendirildiği Wilhelm Ostwald'ın (1853/1932) düşüncelerine yer vermiş olmasıdır. Enerjetizm adı verilen bu anlayışın tanıtımı söz konusu dergide yapılmıştır.¹³⁴

Yeni Fikir Mecmuası 'ndan bir yıl sonra 1927 yılında yayımlanmaya başlayan *Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuası* da dönemin önemli dergilerinden olmuştur. Bu mecmuada ağırlıklı olarak sosyolojiyle alakalı çalışmalar yayımlanmış olsa da felsefe açısından da önemli bir dergidir. Derginin yazar kadrosu Hilmi Ziya Ülken (1901/1974), Hatemi Senih Sarp (?/1960), Mustafa Şekip, Ziyaeddin Fahri Fındıklıoğlu (1901/1974) gibi isimlerden oluşmuştur.¹³⁵ *Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuası* 'yla aynı yıl yayım hayatına başlayan *Hayat Mecmuası* da bu dönemin önemli dergilerindedir. Bu mecmuada Cumhuriyet döneminde etkili olan felsefî akımlardan biri olan pragmatizme geniş yer verilmiştir. Ayrıca Nietzsche (1844/1900), Bergson ve Durk-

¹³³ Şule Nur Bayram, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda İslam Felsefesi", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Mehmet Harmancı), *Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2019, ss. 27-29.

¹³⁴ Koç, "Konya Enerjetizm Felsefe Okulu", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 1, 2009, ss. 138-140.

¹³⁵ Kaynardağ, *age.*, ss. 43-44.

heim gibi düşünürlerin etkisinde yazılmış yazılara da yine bu dergide rastlamak mümkündür. Bunların yanı sıra dergide yayımlanan yazılar dönemin siyasi havasıyla uyumlu bir tavır sergilemiş, Cumhuriyet ilke ve inkılaplarının benimsenmesine yönelik çalışmalar yürütülmüştür. Dergide yayımlanan yazılar; Ziyaeddin Fahri Fındıklıoğlu, Mehmed İzzet Mete, Mustafa Şekip, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Mehmet Emin Erişirgil, Mehmet Nermi Haskan (1927/2002) gibi isimler tarafından kaleme alınmıştır.¹³⁶

Tek Parti Dönemi, şartlarından dolayı Türkiye’de basın hayatının tek düze olduğu bir dönemdir.¹³⁷ Bu süreçte yayımlanan dergilerde *Hayat Mecmuasında* olduğu gibi dönemin siyasi tavrıyla doğru orantılı, devrimi tanıtan ve destekleyen yazılar yayımlanmıştır. *Ülkü*, *Kadro* gibi dergiler bu bağlamda yazılar yayımlayan felsefe ve fikir dergilerine örnek gösterilebilir. Bu dergilerde hümanizm, Marksizm gibi çeşitli akımların etkisinde yazılan yazılar yayımlanmıştır.¹³⁸ Bu dönemde bu tavrın aksi bir yaklaşımla yazılar yayımlayan tek dergi olması hasebiyle Türk düşünce hayatında önemli bir yere sahip olan *Hareket Dergisi*’ni burada zikretmek gerekir. Dergi, 1939 yılında İzmir Atatürk Lisesinde felsefe öğretmenliği yapan Nurettin Topçu (1909/1975) tarafından çıkarılmıştır. Dergide dönemin hâkim anlayışı olan sekülerleşme ve Batılılaşmaya karşı eleştirel bir tavır sergilenmiş, Batılılaşma faaliyetleriyle oluşması beklenen Rönesans’ın gerçekleşmeyeceği savunulmuştur. Derginin felsefi tavrı Topçu’nun hocası olan Fransız filozof Maurice Blondel’in hareket felsefesinden etkilenecek oluşturulmuştur. Uzun bir süre yayım hayatı devam eden dergide pek çok önemli ismin yazıları yayımlanmıştır.¹³⁹

Bu dergiler dışında Tanzimat’tan Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar daha pek çok dergi yayımlanmıştır. Yukarıda örneklem olarak verilen bu dergiler dönemin zihniyetini ve düşünce yapısını yansıtmaları bakımından önemlidir. Zira söz konusu dönemde dergiler düşünceden sosyal hayata kadar pek çok sahada geniş bir etki ala-

¹³⁶ Abdullah Uçman, “Hayat”, *DİA*, C. XVII, TDV Yay., İstanbul, 1997, ss. 12-13; Koç, “Türkiye’de Felsefe ve Fikir Dergileri (1849-1980)”, s. 6.

¹³⁷ Bilgehan İhtiyar, “Türkiye’de Fikir Sanat Dergiciliği: İlk Dönem Hareket Dergisi Örneği”, *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, S. 31, 2018, s. 191.

¹³⁸ Koç, “Türkiye’de Felsefe ve Fikir Dergileri (1849-1980)”, ss. 7-8.

¹³⁹ Abdullah Uçman, “Hareket”, *DİA*, C. XVII, TDV Yay., İstanbul, 1997, ss. 123-124.

nına sahiptir. Bu dönem felsefesinde söz sahibi olan önemli simaların düşüncelerini ortaya koyduğu mecrâ, dergiler olmuş, her türlü fikir ve düşünce dergiler etrafında şekillenmiştir. Bu minvalde dergicilik faaliyetleri çerçevesinde gelişen felsefe etkinliğiyle yeni fikirlerin tanıtımı yapılmış, aynı zamanda bu mecrâda çeşitli fikri mücadeleler yaşanmıştır. Aşağıda dergiler dışında felsefenin ilmî bir etkinlik dâhilinde sürdürdüğü bir başka alan olan Dârülfünunda gerçekleşen felsefe tedrisatından bahsedilecektir.

I.3. Dârülfünunda Felsefe

Klasik Osmanlı Dönemi eğitim sisteminin temel organlarından biri olan medrese sistemi daha önce de ifade edildiği gibi özellikle XVII. yy.dan itibaren büyük ölçüde bozulmuştur. Sistemin bozulmasıyla beraber Osmanlı Devleti bu kurumları ıslah etmek yerine, sistemini kendi içinde getiren Batı tarzı eğitim kurumları açmaya başlamıştır.¹⁴⁰

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin ardından eğitimde gerçekleştirilecek reformların düzenlemesini yapmak üzere 1845 yılında Meclis-i Muvakkat isminde bir eğitim komisyonu kurulmuştur. Bu komisyon eğitim sistemini ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç kademe olarak belirlemiştir. Yükseköğretim kademesi için Dârülfünunun kurulması kararlaştırılmıştır.¹⁴¹ Bu kuruma Dârülfünun isminin verilmiş olması, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun da ifade ettiği gibi fen kelimesinin deneye dayalı ilimler için kullanılması, bu yeni kurumda Batı menşeli deney ve gözleme dayanan ilimlerin öğretiminin yapılacağını göstermektedir.¹⁴² Deney ve gözlem kavramlarının pozitivist felsefenin bilim anlayışıyla ilişkili olması, okulun kuruluşundaki misyonun anlaşılması bakımından önemlidir. Zira *Cumhuriyet Gazetesinde* Dârülfünunun ilgasıyla ilgili verilen bir haberde bu ismin nasıl verildiğine dair bir yazı yazılmıştır. Yazıda bu ismin tesadüfî verilmediği, Dârülfünun isminin teknik ve uygulamalı bilimlerle ilgili bilgilere işaret eden bir anlam sahası olduğu belirtilmiştir. Bu isim yazıya göre yeni bilim anlayışının hâkim olacağı bir kurumun kurulacağını bilgisini ver-

¹⁴⁰ Ali Arslan, *Dârülfünun'dan Üniversite'ye*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1995, ss. 21-22.

¹⁴¹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Dârülfünun", *DİA*, C. VIII, TDV Yay., İstanbul, 1993, s. 521.

¹⁴² İhsanoğlu, "agmd.", s. 521.

mektedir.¹⁴³ Bu anlamları içinde barındıran “Dârülfünun” kelimesi 1933 yılına değin Türkiye’de üniversitenin yerine kullanılan bir tabir olmuştur.¹⁴⁴ Kurulacak olan bu kurumun açılmasındaki gaye devlet kadrolarına nitelikli memur yetiştirmektir.¹⁴⁵

Dârülfünunla ilgili Meclis-i Muvakkat’ın aldığı kararın ardından çalışmalar başlamıştır. Bu kapsamda 1850 yılında Dârülfünuna girmek isteyen öğrenciler için sınavlar yapılmıştır. Öğrenciler; hendese (mühendislik), hesap, Arapça, Farsça, hikmet-i tabîiyye (fizik), hikmet (felsefe) derslerinden sınav olmuşlardır.¹⁴⁶ Yapılacak olan sınavların kapsamında felsefenin de olması bu yeni kuruma kabul edilecek öğrencilerde felsefi birikim noktasında belli bir yeterliliğin arandığını göstermektedir.

Kuruma girecek öğrencilerle ilgili çalışmalar sürerken Batı usulü eğitim almaları için Hoca Tahsin Efendi (1811/1881) ve Selim Sabit Efendi (1829/1911) Paris’e gönderilmiştir. Bu iki ismin Paris’e gönderilmesindeki amaç, aldıkları eğitimden sonra Dârülfünunda eğitim vermelerini sağlamaktır.¹⁴⁷ Okulun açılışı için yapılan çalışmalardan biri de okul için kütüphane kurmak olmuştur. Bu minvalde çoğunluğu Fransızca olan dört bin ciltlik bir kitaplık oluşturulmuştur. Bu kütüphaneye alınan Fransızca kaynaklar içerisinde hümanist ve pozitivist felsefe kitapları bulunmaktadır.¹⁴⁸ Kuruma müderris yetiştirme amacıyla öğrencilerin Paris’e gönderilmesi ve oluşturulacak kütüphanede Fransızca eserlere yer verilmesi, Dârülfünun camiasında oluşturulmak istenen ilmî ortamın anlaşılması noktasında önemlidir. Oluşturulan kütüphanede yer verilen eserlerin içinde Fransızca hümanist ve pozitivist felsefe metinlerinin bulunması, Osmanlı’da kuruluş aşamasında olan modern yükseköğretim kademesinde Fransa’nın ilmî otorite olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Okulun kurulmasıyla ilgili yapılan çalışmaların ardından 1863 yılında Dârülfünun açılmıştır. Bu devrede Dârülfünun binası henüz hazır olmadığı için, sorun çö-

¹⁴³ “Yeni Üniversitenin Kadrosu”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 01.08.1933, s. 5.

¹⁴⁴ Abdurrahman Siler, “Yüksek Öğretimde Dârülfünun (1863-1933)”, Basılmamış Doktora Tezi, (Danışman: Rifat Önsoy), *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 1992, s. 16.

¹⁴⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Dârülfünun Tarihçesine Giriş (İlk İki Teşebbüs)”, *Belleten*, C. LIV, S. 210, Ağustos 1990, s. 702.

¹⁴⁶ Mehmet Ali Ayni, *Daru’l-fünun Tarihi*, Pınar Yay., İstanbul, 1995, s. 38.

¹⁴⁷ Ayni, *age.*, s. 40.

¹⁴⁸ Arslan, *age.*, ss. 27-28; Eylem Bor, “Fransız Kaynakları Işığında Tanzimat Dönemi Eğitimine Fransız Etkileri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: İsmail Güven), *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Ankara, 2020, s. 208.

zülünceye dek halka açık konferanslar şeklinde derslerin sürdürülmesi kararlaştırılmıştır. Böylece 13 Ocak 1863 tarihinde kimyager Derviş Paşa'nın (1817/1879) fizik ve kimya üzerine verdiği konferansla dersler başlamıştır. 1863 yılı boyunca coğrafya, kimya, fizik, tarih, doğa bilimleri alanlarında dersler sürdürülmüştür.¹⁴⁹

Dârülfünunda bu süreçte hikmet, hikmet-i ameliye (pratik felsefe), hikmet-i târîh (tarih felsefesi) isminde felsefeyle ilişkilendirilebilecek üç derse yer verilmiştir. Bu derslerden hikmet derslerinin, kimya derslerini veren kimyager Derviş Paşa tarafından yürütüldüğü bilgisine ulaşılmıştır.¹⁵⁰ Hikmet-i târîh derslerini Ahmed Vefik Paşa'nın verdiği dair malumat mevcuttur.¹⁵¹

İlk Dârülfünun denemesinde okulun henüz bir nizamnamesi dahi olmadığı için dersler ve hocalarla ilgili belirli bir düzen gelişmemiştir. Dârülfünuna devam eden öğrenciler, çeşitli sebeplerden ötürü dersleri düzenli bir şekilde takip edememişlerdir.¹⁵² Ayrıca henüz üniversite seviyesindeki bir okula öğrenci yetiştirebilecek düzeyde mekteplerin kurulmamış olması gibi sebeplerle ilk Dârülfünun teşebbüsü istikrar sağlayamamış ve 1865 yılında kapanmıştır.¹⁵³ Özelde felsefe tedrisatı, geneldeyse diğer tüm alanlarda ilk Dârülfünun girişimi başarısız olarak değerlendirilse de bu okulun açılması için yürütülen çabaların temelinde yeni bir felsefe anlayışı ve buna bağlı olarak yeni bir bilim anlayışı oluşturma amacı yatmıştır.¹⁵⁴

I.3.1. Dârülfünun-ı Osmânî

1869 yılının Ağustos ayında *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi* yayımlanmıştır. Eğitim-öğretim faaliyetlerini düzenlemeye yönelik yayımlanan nizamnamede Dârülfünun-ı Osmânî adında bir okulun kurulacağıyla ilgili açıklamaya yer verilmiştir. Nizamnamede verilen bu bilgi Dârülfünunun ikinci kez açılmasıyla ilgili çalışmaların tekrar başladığını göstermektedir.¹⁵⁵ Bu nizamname Fransa Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy'un (1811/1894) Osmanlı eğitim sistemi için hazırladığı tasarıdan yola çıkı-

¹⁴⁹ İhsanoğlu, "Dârülfünun", s. 522.

¹⁵⁰ Ayni, *age.*, ss. 42-45; M. Taner Tarhan-Ömer Faruk Akün, "Edebiyat Fakültesi", *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, s. 399.

¹⁵¹ Demir, *age.*, s. 49.

¹⁵² Ayni, *age.*, ss. 45-46.

¹⁵³ Siler, "agt.", s. 27.

¹⁵⁴ Taner Timur, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s. 94.

¹⁵⁵ Ayni, *age.*, ss. 46-47.

arak hazırlanmıştır. Bu tasarıda yükseköğrenim düzeyinde fen, tarih, hukuk ve idare alanlarında eğitim verebilecek bir üniversitenin kurulması gerektiği belirtilmektedir. Bu tasarı dikkate alınarak hazırlanan *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*'nde; Hikmet ve Edebiyat (Felsefe ve Edebiyat) Şubesi, Ulûm-i Tabîyye (Doğa Bilimleri), Riyâziyye (Matematik) Şubesi ve İlm-i Hukûk Şubesi kurulacağı bilgisi verilmektedir.¹⁵⁶

Dârülfünun-ı Osmânî Hikmet ve Edebiyat Şubesinde; İlm-i Ahvâlü'n-Nefs (psikoloji), Mantık, Meânî ve Beyân, Kelam, Ahlak derslerinin okutulması öngörülmüştür.¹⁵⁷ Oluşturulan nizamnamede derslerin şubelere ayrı ayrı verileceği bilgisi geçmesine rağmen, tüm şubeler birleştirilerek ortak bir ders programı hazırlanmış ve o program takip edilmiştir.¹⁵⁸ Bu programa göre Dârülfünunun ilk altı aylık dersler içerisinde felsefeyle ilişkili sadece mantık dersi bulunmaktadır. Programda yer verilen bu dersleri Kerim Efendi (?/1886) yürütmüştür.¹⁵⁹ Dersleri veren Kerim Efendi; mantık, felsefe kelam, kozmoloji, coğrafya sahalarıyla ilgilenmiş, felsefe, mantık ve kelam alanlarında şerh ve haşiyeler yazmıştır. Kendisinin İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'sına şerh yazmaya başladığı ama bitiremediği bilgisi, onun Klasik İslam felsefesine de ilgi duyduğunu göstermektedir. Kerim Efendi Batı'ya seyahat etmiş, iyi derecede İngilizce bilmekte ve çağdaş ilimler konusunda da belli bir düzeyde bilgisi bulunmaktadır.¹⁶⁰

Dârülfünun-i Osmânîde 1869 yılında yayımlanan nizamnamenin tam anlamıyla uygulanamaması üniversite düzeyinde bir kurum olmasına engel teşkil etmiş ve nitekim 1873 yılında kapanmıştır.¹⁶¹ Okulun ikinci yılında felsefeyle ilişkili disiplinlerden sayılabilecek olan mantık dersi programdan kaldırılmıştır.¹⁶² Bu durum felsefe tedrisatının Dârülfünun-ı Osmânîde de istikrarlı bir şekilde sürdürülemediğini göstermektedir.

¹⁵⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003, ss. 236-237.

¹⁵⁷ Arslan, *age.*, ss. 31-32.

¹⁵⁸ İhsanoğlu, "agmd.", s. 523.

¹⁵⁹ Ayni, *age.*, s. 51; Siler, "agt.", s. 35.

¹⁶⁰ Cevat İzgi, "İngiliz Kerim Efendi", *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul, 2000, s. 295.

¹⁶¹ Arslan, *age.*, s. 38.

¹⁶² İhsanoğlu, "agm.", s. 731.

İkinci kez kurulan Dârülfünunla ilgili felsefi faaliyet açısından dikkat çekici noktalardan biri okul için kurulan kütüphaneye satın alınan kitaplar arasında pozitivizm ve hümanizme dair o döneme değin yazılmış olan Batılı kaynakların hemen hepsinin mevcut olmasıdır.¹⁶³ Bu da Dârülfünun camiasında oluşmaya başlayan felsefi-ilmî zihniyetin anlaşılması bakımından önemli bir bilgidir.

I.3.2. Dârülfünun-ı Sultânî

Dârülfünun-ı Osmânîyle başarısızlığa uğrayan ikinci Dârülfünun girişiminden sonra dönemin idarecileri, Batı'daki üniversitelerin benzeri bir kuruma duyulan ihtiyaç neticesinde tekrar Dârülfünunun kurulması için çalışmalara başlamışlardır. Yeni kurulacak olan okul Galatasaray Sultânîsinin bir üst kurumu olarak düşünülmüştür. Okulun bünyesinde; Hukûk Mektebi, Turuk-u Meâbir (Fen) Mektebi ve Edebiyat-ı Âliye Mektebinin kurulması kararlaştırılmıştır. Kuruluş çalışmalarının ardından 1874-1875 öğretim yılında Dârülfünun-ı Sultânî ismiyle yeni bir yükseköğretim kurumu açılmıştır. Bu okulun kendinden önce kurulan diğer iki okuldan farkı, devletin ihtiyaçları dâhilinde belirli bir ihtisas alanına yönelik insan gücü yetiştirme gayesini hedeflemiş olmasıdır.¹⁶⁴

Bu amaca binaen açılan Edebiyat-ı Âliye Mektebinde felsefe tedrisatının sağlanması için 1878 yılına kadar mantık ve felsefe dersleri verilmiştir. Mantık derslerini Dârülfünun-u Osmânîde olduğu gibi Kerim Efendi yürütmeye devam etmiş, felsefe dersini ise Mösyö Perrard (?) vermiştir.¹⁶⁵

Edebiyat-ı Âliye Mektebi'nin mezun verdiği dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu durum Edebiyat Mektebi açısından üçüncü girişimin de başarısızlıkla sonuçlandığını, akademik faaliyet noktasında yetersiz kaldığını ve kuruluş girişiminden öteye geçen bir etkinlik gerçekleştirilemediğini göstermektedir.¹⁶⁶ Dolayısıyla bu girişim felsefe tedrisatı ve felsefe disipliniyle ilişkili olarak yürütülen akademik faaliyet noktasında da kurumun yetersiz kaldığını göstermektedir.

¹⁶³ İhsanoğlu, , "agmd.", s. 718.

¹⁶⁴ İhsanoğlu, "agm.", s. 523.

¹⁶⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C. II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 700.

¹⁶⁶ Mustafa Selçuk, "İstanbul Dârülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923), Basılmamış Doktora Tezi, (Danışman: Prof. Dr. Ali Arslan), *İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2010, s. 15.

I.3.3. Dârülfünun-ı Şâhâne

II. Abdülhamid (1876/1909) devrinde 31 Ağustos 1900 tarihinde Edebiyat ve Hikmet, Ulûm-ı Riyâziyye (Matematik Bilimleri), Ulûm-ı Âliye-i Diniyye (Dinî İlimler) Şubelerinden müteşekkil olan Dârülfünun-ı Şâhânenin açılmasıyla dördüncü kez Dârülfünun kurma girişimi gerçekleşmiş ve nitekim öğretim faaliyetleri başlamıştır. Tıp ve hukuk fakülteleri de resmîyette olmasa bile bu kurumun kollarından kabul edilmiştir.¹⁶⁷

Daha önce kurulan Dârülfünunlarda istikrarlı bir edebiyat bölümü geleneği oluşturulamamış, dolayısıyla bu durum felsefe tedrisatını da etkilemiştir. Dârülfünun-ı Şâhâne bünyesinde açılan Edebiyat ve Hikmet Şubesiyle öğretimde süreklilik sağlamış, daha önceki Edebiyat Bölümü girişimlerinde mezun verilememişken ilk kez bu girişimle beraber kesintisiz bir şekilde öğretim faaliyetleri sürdürülebilmüş ve mezun verilebilmiştir.¹⁶⁸

1900 yılında Dârülfünun-ı Şâhânenin açılması ve beraberinde işleyen süreçle öğretim faaliyetleri başlayan Edebiyat ve Hikmet Şubesinin eğitim süresi üç yıl olarak belirlenmiştir. Şubenin kuruluşunun üçüncü yılında eğitim süresi iki yıla düşürülmüştür.¹⁶⁹ Bu bölümde Edebiyat ve Hikmet Şubesinde felsefeyle ilişkili olarak hikmet-i nazariye (teorik felsefe) başlığı altında İlm-i Ahvâl-i Nefs (psikoloji), Mantık, Ahlak, Hikmet-i Bedâyi (estetik) dersleri verilmiştir. Hikmet-i nazariye derslerini Emrullah Efendi yürütmüştür. 1902 yılına gelindiğinde felsefe tedrisatına dair verilen dersler programlardan kaldırılmıştır.¹⁷⁰

Dârülfünun-ı Şâhânede felsefe derslerini ilk kez veren Emrullah Efendi, Modern Osmanlı düşüncesi ve eğitimi noktasında önemli çalışmalar yapmış bir isimdir. Özellikle “Tuba Ağacı Nazariyesi” adıyla anılan eğitimde reformun en üst kurumdan yani Dârülfünundan başlaması gerektiğiyle ilgili teorisi önemlidir. Bu teori dönemin sosyolog ve eğitimcileri arasında büyük tartışmalara yol açmıştır. Bunların yanı sıra

¹⁶⁷ Emre Dölen, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 10, 2008, ss. 1-2.

¹⁶⁸ Selçuk, “agt.”, s. 42.

¹⁶⁹ “agt.”, ss. 27-28.

¹⁷⁰ Siler, “agt.”, s. 81; Selçuk, “agt.”, s. 26.

Emrullah Efendi, döneminin Dârülfünun içtimaiyat hocalarından olan Ziya Gökalp'in düşüncelerinin oluşmasında da büyük etkiye sahip olmuştur.¹⁷¹ Ayrıca kendisi Türkiye'de dil bilim ve dil felsefesiyle ilgilenen ilk felsefecilerimizden olması bakımından önemlidir.¹⁷² Emrullah Efendi felsefe sahasında Descartes, Comte ve Spencer'ı tenkit etmiştir.¹⁷³

1908 yılında Dârülfünun tekrar bir reform süreci yaşamış ve ismi Dârülfünun-ı Osmânî olarak değiştirilmiştir. Bu süreçte Emrullah Efendi'nin çalışmalarıyla Dârülfünun; Ulûm-ı Şer'iyye (İslamî ilimler), Ulûm-ı Hukûkiye, Ulûm-ı Tıbbiye, Ulûm-ı Edebiyat ve Fen Bilimleri olmak üzere beş şubeden müteşekkil olan bir okula dönüştürülmüştür.¹⁷⁴

Felsefe tedrisatı Ulûm-ı Edebiyat Şubesinde felsefe ve felsefe tarihi dersleriyle devam etmiş, bu dersleri yine Emrullah Efendi yürütmüştür. Ayrıca Usûl-i Terbiye (eğitim metodolojisi), Tedris-i İlm-i Ahlak (ahlak eğitimi) ve Hikmet-i Bedâyi (estetik) dersleri de verilmiştir. Estetik derslerini 1908 yılında Hüseyin Cahit vermiştir. 1909 yılında bu dersi Halit Ziya Uşaklıgil (1865/1945) vermiş, onun ardından da 1913 yılında Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885/1966) yürütmüştür. Terbiye derslerini Emrullah Efendi'nin ardından Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu sürdürmüştür. Ayrıca Ahmed Midhat Efendi tarafından Târîh-i Hikmet (felsefe tarihi) dersleri verilmiştir.¹⁷⁵ Ulûm-ı Şer'iyye Şubesinde de bu bağlamda Felsefe ve Felsefe Tarihi ve Ahlak dersleri verilmiştir. Bu dersler Edebiyat Şubesiyle ortak yürütülmüştür.¹⁷⁶ Ayrıca 1912 yılında Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi derslerine Arap Felsefesi de eklenmiştir.¹⁷⁷ 1913 yılında Felsefe derslerini Emrullah Efendi'nin rahatsızlıklarından dolayı Mehmet Ali Ayni (1869/1945) yürütmüştür.¹⁷⁸

¹⁷¹ Ziya Kazıcı, "Emrullah Efendi", *DİA*, C. XI, TDV Yay., İstanbul, 1995, s. 165.

¹⁷² Süleyman Hayri Bolay, "Emrullah Efendi ve Felsefeye Bakışı", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi*, (Editör: Süleyman Hayri Bolay), C. I, Nobel Yay., Ankara, 2015, ss. 288.

¹⁷³ Bolay, "agmd.", ss. 293-294.

¹⁷⁴ Ayni, *age.*, s. 62.

¹⁷⁵ Arslan *age.*, s. 79.

¹⁷⁶ Siler, "agt.", s. 127.

¹⁷⁷ Siler, "agt.", s. 128.

¹⁷⁸ Selçuk, "agt.", s.103.

Dârülfünunda yukarıda bahsi geçen dönemde felsefe tarihi derslerini yürüten Ahmet Midhat Efendi, Hilmi Ziya Ülken'e göre Osmanlı düşüncesinde Batı felsefesi problemleriyle ilgili düşüncenin başlamasında etkili olan isimdir. Düşünceleri önce-leri materyalist ve pozitivist felsefe ekseninde şekillenmişken¹⁷⁹, ilerleyen süreçte düşünceleri spirütüalizme kaymıştır.¹⁸⁰ Ahmed Midhat Efendi, Hüseyin Cahit Yalçın'ın sanat anlayışının oluşmasında etkisi olan isimlerden olmuştur.¹⁸¹ Yine bu süreçte Ahmed Midhat Efendi gibi felsefeyle ilgilenen ve Dârülfünun'da felsefe derslerine giren Mehmet Ali Ayni felsefî eserlere yaptığı eleştirilerle modern Türk düşüncesine kazandırılan eserlerin belli bir seviyeye ulaşmasını sağlamıştır.¹⁸²

1913-1918 yılları arasında Dârülfünunun diğer şubelerinde olduğu gibi Ulûm-ı Edebiyat Şubesinde de ihtisaslaşmanın başladığı süreçtir. Bu minvalde Dârülfünun Ulûm-ı İctimâî, Edebiyat, Felsefe, Tarih ve Coğrafya bölümlerine ayrılmıştır. Felsefe bölümü dersleri İlmü'n-Nefs, İlm-i Mantık ve Ahlak, Mâ Bade't-Tabîa (metafizik), Felsefe Tarihi, Terbiye (eğitim bilimleri) derslerinden oluşmuştur. İleride bu bölüme dâhil edilecek olan Ulûm-ı İctimâî Şubesindeyse İlm-i ictimâî ve İlm-i iktisad dersleri okutulmuştur.¹⁸³ Bu dönemde medreselerin ıslahına dair alınan kararlar kapsamında Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi Medresetü'l Mütahassisîne bağlanmıştır.¹⁸⁴

İhtisaslaşmanın başladığı bu dönem aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) yaşandığı süreçtir. Savaş yıllarında Osmanlı Devleti, müttefiki olan Almanya'yla pek çok alanda iş birliği yapmıştır. Bu alanlardan biri de eğitim olmuştur. Daha önce değinildiği gibi *Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi*'nde Fransız eğitim sistemini esas alan düzenlemeler yapılmıştır. Bu süreçte ilk defa Alman eğitim sistemi denemeleri yapılmıştır. Almanya'da eğitim alanında uzman kişiler Osmanlı Devleti'ne davet edilmiştir. Bu bağlamda Almanya'da Mekâtib-i Ecnebiye Müdürü olan Prof. Dr. Franz Schmidt (?) Maârif Nezareti müşavirliğine atanmıştır. Ona verilen görev Osmanlı eğitim sistemi içerisinde yerleşmeye başlamış olan Fransız eğitim

¹⁷⁹ Ahmed Midhat Efendi'nin buradaki düşünceleri, materyalizm ve pozitivistimin İslam'la uzlaşmakta olduğu kanaatini taşımaktadır.

¹⁸⁰ Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *DİA*, C. II, TDV Yay., İstanbul, 1989, s. 102.

¹⁸¹ Ömer Faruk Huyugüzel, "Hüseyin Cahit Yalçın", *DİA*, C. XLIII, TDV Yay., İstanbul, 2013, s. 300.

¹⁸² İsmail Arar, "Mehmed Ali Ayni", *DİA*, C. IV, TDV Yay., İstanbul, 1991, s. 274.

¹⁸³ Tarhan-Akün, "agmd.", s. 400.

¹⁸⁴ Halis Ayhan, "İlahiyat Fakültesi", *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul, 2000, s. 70.

sisteminin yerine Alman eğitim modelini kurmak olmuştur. Schmidt'e verilen görev kapsamında Dârülfünunda yapılacak düzenlemeler önemli bir yer tutmuştur.¹⁸⁵

Bu süreçte Almanya'dan pek çok öğretim elemanı Dârülfünunda hoca olmak üzere Osmanlı Devleti'ne gelmiştir. Felsefe ve felsefeyle ilişkili disiplinlerde de Alman öğretim elemanları görevlendirilmiştir. Bu kapsamda Fenn-i Tecrübî (deneysel bilim), İlm-i Rûh-i Tecrübî (deneysel psikoloji) derslerini yürütmesi için Dr. Georg Anschütz (1886/1953) görevlendirilmiştir. Ayrıca Gunther Jacoby isminde bir müderris felsefe derslerini yürütmüştür.¹⁸⁶ Yine bu dönemde II. Meşrutiyet Dönemi'nde yurtdışına gidip eğitim alan öğrenciler felsefe grubu derslerini yürüten hocaların asistanlığı görevini üstlenmişlerdir. Bu görevlendirmeler; Rûhiyat (psikoloji) ve Ahlak: Halil Nimetullah Öztürk, İctimâiyat (sosyoloji): Ahmet Emin Yalman ve Necmeddin Sadık Sadak, Târîh-i Felsefe: Mehmet Emin Erişirgil, İctimâiyat, Fenn-i Terbiye (eğitimbilim) ve Tecrübî Rûhiyat (deneysel psikoloji): Ahmet Emin Beyoğlu, Fenn-i Terbiye ve Tecrübî Rûhiyat: Cevdet Bey (?), Fenn-i Terbiye ve İlm-i Rûh (psikoloji): Ali Haydar Taner şeklinde gerçekleşmiştir.¹⁸⁷

Bu dönemde verilen derslerin tamamı ve hocalar şu şekildedir; Rûhiyat ve Ahlak: Babanzâde Ahmed Naîm, Mâ Bade't-Tabîa (metafizik) Mantık: Gunther Jacoby, İctimâiyat: Ziya Gökalp, Bedîiyât: Gunther Jacoby, Felsefe-i İslâmiyye ve Târîh-i Felsefe: Mehmed Ali Ayni, Sanâyi-i Nefîse Tarihi (güzel sanatlar tarihi): Mehmed Vahid Bey, İslâm ve Türk Sanâyi-i Nefîse Tarihi: Hamdullah Suphi Bey, Fenn-i Terbiye ve Târîh-i Terbiye (eğitim bilim ve eğitim tarihi), İlm-i Rûh-u Etfal (pedagoji) ve İlm-i Rûh-u Tecrübî: Anschütz şeklindedir. Bu derslerden sanat tarihi dersi, Coğrafya, Edebiyat ve Felsefe Bölümlerinde ortak işlenmiştir, estetik dersleriyse Edebiyat Bölümüyle beraber işlenmiştir. Felsefe Bölümü bunların dışında Edebiyat Bölümünün bazı derslerini de takip etmiştir.¹⁸⁸

Bu süreçte yukarıda da yer verildiği üzere Dârülfünunda sosyoloji derslerine giren Ziya Gökalp, Durkheim'e dayalı sosyoloji anlayışıyla İsmayıl Hakkı Baltacıoğ-

¹⁸⁵ Selçuk, "agt.", ss. 111-113.

¹⁸⁶ "agt.", s. 125.

¹⁸⁷ s. 128.

¹⁸⁸ Selçuk, "agt.", ss. 136-138.

lu ve Necmeddin Sâdık Sadak'ın sosyoloji görüşlerinin gelişmesinde ve şekillenmesinde etkili olmuştur.¹⁸⁹

1917 yılında alınan yeni kararlar neticesinde Edebiyat Fakültesi; Edebiyat, Tarih-Coğrafya, Felsefe ve Lisan Bölümlerine ayrılmıştır. On altı zümre oluşturulmuştur. Felsefe Bölümü zümreleri ictimâiyat, terbiye ve felsefeden oluşmuştur. Ayrıca bu dönemde herkesin katılabileceği dersler verilmiştir. Bunlar içerisinde felsefe tarihi, eğitim bilimleri ve sosyolojiye dair dersler bulunmaktadır.¹⁹⁰ Bu durum akademik manada sistemli bir felsefe tedrisatının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

1922 yılında oluşturulmuş programda bazı değişiklikler bulunmakla beraber dersler aynı şekilde sürdürülmüştür. Bu programa göre felsefe bölümündeki dersler ve hocalar:

“İslâm Felsefesi: İzmirli İsmail Hakkı, Ahlak: M. İzzet, Ruhیات: M. Şekip, Maba'dü't-tabia: Ahmed Naîm (Rıza Tevfik görevden alınmıştır.), İctimaiyat: Necmettin Sadak, Felsefe Tarihi: Mehmet Emin Erişirgil, Mantık: Babanzâde Ahmed Naîm ve Nimetullah, Terbiye: İ. Hakkı Baltacıoğlu, Mantık: Babanzâde Ahmed Naîm ve Halil Nimetullah Öztürk, Tecrübî Ruhیات-Ali Haydar.”¹⁹¹ şeklindedir.

İstiklâl Harbi'nin ardından 1924 yılında Dârülfünunun ıslahına yönelik tekrar bir talimatname hazırlanmış, bu talimatnameyle İstanbul Dârülfünunu; Tıp, Hukuk, Fen, Edebiyat ve İlahiyat Fakültelerinden müteşekkil bir hale getirilmiştir.¹⁹²

1924 yılında hazırlanan talimatnameyle açılan İlâhiyat Fakültesinde bu dönemde felsefeyle ilişkili olarak okutulan dersler; İctimâî Rûhiyat: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, İslam Bediîyatı: İsmail Hakkı İzmirli, Ahlak: Mehmed İzzet, İctimâiyat: Necmeddin Sâdık Sadak, Felsefe Tarihi: Mehmet Emin Erişirgil şeklindedir. 1928-1930 yılları arasında bu derslere Felsefe-i Din dersinin eklendiği görülür.¹⁹³ Bu dersi

¹⁸⁹ Mustafa Özyürek, “Gazeteci ve Sosyolog Yönüyle Necmeddin Sadık Sadak”, *Atatürk Dergisi*, C. IV, S. 2, 2015, s. 86; İsmail Güllü, “Durkheimci Bir Sosyolog: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Din ve Toplum Görüşleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 62, Yıl 19, Bahar 2015, s. 205.

¹⁹⁰ Selçuk, “agt.”, ss. 148-150.

¹⁹¹ Siler, “agt.”, s. 184.

¹⁹² “agt.”, s. 198.

¹⁹³ Siler, “agt.”, s. 259.

önce Mehmed Emin Erişirgil, ardından da Mustafa Şekip Tunç yürütmüştür.¹⁹⁴ Bu dersler dışında Felsefe Bölümü'nde, Edebiyat Bölümüyle müşterek işlenen edebiyatla ilişkili başka dersler de verilmiştir.¹⁹⁵

Dârülfünunun kapanmasına birkaç yıl kala, 1928-1930 yılları arasına gelindiğinde felsefe bölümünde verilen felsefeyle ilişkili dersler;¹⁹⁶ Umûmî Rûhiyat ve Rûhiyat: Şekip Tunç, Târîh-i Felsefe: Orhan Sadeddin (M 1964) ve Mehmed Emin Erişirgil, Umûm-i Felsefe: Babanzâde Ahmed Naîm, Mantık: Halil Nimetullah Öztürk, Mâ Bade't-tabîa: Babanzâde Ahmed Naîm, Terbiye: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, İslâm Felsefesi: İzmirli İsmail Hakkı, Ahlak: Halil Nimetullah Öztürk, İctimâfiyat ve Ahlak: Mehmed İzzet ve Max Bonnafous (1900/1975) şeklindedir.¹⁹⁷

Dârülfünunun kapanmasına yakın oluşturulan bu programda görüldüğü üzere Felsefe Bölümü, sosyal bilimler ve eğitim bilimleri ile ilişkili pek çok dersin yürütüldüğü bir kurum haline gelmiştir. Felsefe dersleri özelinde, İslam felsefesinden genel felsefeye ve metafiziğe değin felsefenin pek çok farklı alanının bulunduğu bir hal almıştır.

Dârülfünunda derslerin müfredatında; Comte, Descartes, Spinoza (1632/1677), Malebranche (1638/1715), Berkeley (1685/1753), Hume (1711/1776), Leibniz (1646/1716) gibi modern Batı felsefesinin mensubu olan filozoflardan; Platon (MÖ ?/348), Aristoteles, Demokritos (MÖ 460/370) gibi İlk Çağ filozoflarına kadar geniş bir yelpazede bulunan isimlere yer verilmesi, ayrıca İslam felsefesi derslerinde İslam filozoflarının görüşlerine de yer verilmiş olması, felsefe konusunda seçmeci bir tavır olmadığını bilakis her türlü felsefenin tedrisatının yapılmaya çalışılmış olduğunu gösterir.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Bayram Dalkılıç, "Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi'nde Din Felsefesi", *Darülfünûn İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009)*, Ada Ofset, İstanbul, 2010, s. 353.

¹⁹⁵ Siler, "agt.", s. 259.

¹⁹⁶ Bu programdaki İslam Felsefesi, Ahlak ve İctimâfiyat dersleri İlahiyat Fakültesiyle ortak yürütülmüştür.

¹⁹⁷ Siler, "agt.", s. 252.

¹⁹⁸ Hamit Er, "İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları", Basılmış Doktora Tezi, (Danışman: Bayraktar Bayraklı), *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1992, s. 158.

Bu dönemde oluşturulan programlarda dikkat çeken hususlardan biri de I. Dünya Savaşı Dönemi'nde oluşan Alman etkisinin kırılmış olmasından dolayı, Fransız eğitim sistemine tekrar dönülmesi, bu bağlamda Fransız öğretim üyelerinin Dârülfünun derslerini yürütmüş olmalarıdır. Max Bonnafous buna örnektir.¹⁹⁹

Üniversite reformundan önce Dârülfünun Felsefe Bölümünde ders vermekte olan hocalar; Felsefe Tarihi: Orhan Sadettin, İslam Felsefesi: İzmirli İsmail Hakkı, Ahlak, Mantık, Metafizik ve Felsefe: Babanzâde Ahmed Naîm, Mantık: Halil Nime-tullah Öztürk, İctimâiyat ve Ahlak: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Rûhiyat: Şekip Tunç, Pedagoji: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, İslam Felsefesi: Ferit Kam şeklindedir.²⁰⁰

Kuruluşundan itibaren zaman zaman aksaklıklar yaşansa da öğretim faaliyetleri devam eden Dârülfünunda 1930'lu yıllara gelindiğinde süreç içerisinde yapılan reform çalışmaları yeterli görülmemiş ve daha köklü değişikliklere ihtiyaç duyulmuştur. Bunun yanında kurumun Cumhuriyet devrimlerini yeterince desteklemediği ve devlet zihniyetine ayak uyduramadığı kanaati hâsıl olmuştur. Bu sebeplere binaen Dârülfünunda tedrici bir surette yenilik yapmak yerine, bu kurum ilga edilerek yerine üniversite ismiyle yeni bir kurum kurulmasına karar verilmiştir. Nitekim 31 Temmuz 1933 günü kurum ilga edilmiş ve dönemin Maârif Vekili Dr. Reşit Galip tarafından İstanbul Üniversitesinin kurulması çalışmaları başlamıştır.²⁰¹ Üniversite reformuyla beraber felsefe tedrisatı değişime uğramış, programlarda önceden bulunan İslam Felsefesi ve Metafizik dersleri kaldırılmıştır. Bölümde mantıkçı pozitivism ağırlıklı bir anlayış yerleşmeye başlamıştır.²⁰²

Tüm bu süreç boyunca Dârülfünun dışında da felsefe eğitimi devam etmiştir. Bu bağlamda kız öğrencilere yönelik açılan 1914 yılında İnâs Dârülfünununda da

¹⁹⁹ Vural, *age.*, s. 46.

²⁰⁰ *age.*, ss. 56-57.

²⁰¹ Mesut Yücebaş, "1933 Darülfünun'un İlgası ve Yeni Üniversitenin Ruhu: Basında Üniversitenin Anlamı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S. 13, ss. 261-262.

²⁰² Vural, *age.*, s. 56.

felsefe dersleri verilmiştir. Bu okulun Edebiyat Bölümü'nde verilen dersler; Felsefe, Ulûm-i İctimâiyat, İlm-i Terbiye şeklinde olmuştur.²⁰³

Öğretmen okulu denilebilecek Dârümuallimîn ve Dârümuallimâtta da Ahlak, Mantık ve Felsefe dersleri verilmiştir. Ayrıca Hukuk Mektebi, Eczacı Mektebi, Orman ve Maden Mektebinde Felsefe, Kız Sanâyi Mektebinde ise Ahlak dersleri verilmiştir.²⁰⁴

Medreselerde de Tanzimat sonrasında felsefe tedrisatına dair çeşitli derslerin verildiği görülmektedir. Medresetü'l Vâizîn'de dersler ve dersleri veren hocalar şu şekildedir: İlm-i Rûh, ilm-i İctimâî ve Terbiye: Ziya Gökalp, Felsefe: Mehmet Ali Aynî.²⁰⁵ Medresetü'l-İrşâdda ise İlm-i Ahlak, İlm-i İctimâî ve Felsefe dersleri bulunmaktadır.²⁰⁶ Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliyye Medreselerinin tali kısmında Mantık dersleri verilmiştir. Bu dersleri yürüten isimler: “Batumlu Hüseyin Hüsnü Efendi (?), Erzurumlu Zühtü Efendi (?), Mapavrlı Şihabeddin Efendi (?), Cezreli Hasan Efendi (?), Tarsuslu Naim Efendi (?), Alaşehirli Necati Efendi (?), Çatalcalı Süleyman Efendi (?), Aydınli Ahmed Bahri Efendi (?).”²⁰⁷ şeklindedir. Tali kısımda ayrıca İlm-i İctimâî dersleri de verilmiş, bu dersleri Ziya Gökalp ve Satı Bey (1880/1968) yürütmüştür. Bunlara ilaveten Felsefe dersleri de verilmiş, bu dersleri Halil Nimetullah Öztürk ve Emin Bey (?) yürütmüştür.²⁰⁸

Osmanlı'da felsefe tedrisatı ortaöğretim kurumlarında II. Meşrutiyet'ten sonra başlamıştır.²⁰⁹ Emrullah Efendi'nin gayretleriyle idâdîler sultânîlere çevrilmiş ve

²⁰³ Ahmet Sait Özkul-Hatice Baysal, “Son Dönem Osmanlı Kadın Yükseköğretiminde Girişimcilik Kodları: Dârümuallimât, İnâs Dârülfünûnu ve Ticâret Mekteb-i Âlîsi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 41, Ağustos 2017, ss. 6-8.

²⁰⁴ Baykal Biçer, “Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Okulları ile Amerikan Kolejlerinde Felsefe Grubu Derslerinin Öğretimi (1839-1922)”, *Journal of World of Turks*, C. II, S. 3, 2010, ss. 200-201.

²⁰⁵ Zeki Salih Zengin, “Osmanlı’da II. Meşrutiyet Döneminde Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 36, 2016, ss. 42-45.

²⁰⁶ Zengin, “agm.”, s. 52.

²⁰⁷ Hamit Er, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafeti'l-Aliyye Medreseleri*, Rağbet Yay., İstanbul 2003, s. 104.

²⁰⁸ Er, *age.*, s. 109.

²⁰⁹ Baykal Biçer, “Öğretmen Görüşlerine Göre Felsefe Öğretim Programı ve Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar”, *Akademik Bakış Dergisi (Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi)*, S. 38, Eylül-Ekim 2013, s. 3.

felsefe dersleri programlara eklenmiştir. Bunların yanında yine kendisinin çalışmalarıyla iptidâîlere de ahlak dersleri koyulmuştur.²¹⁰

Osmanlı'da lise düzeyinde felsefe derslerini ilk yürüten isimlerden biri Mehmed Emin Erişirgil olmuştur. Kendisi İstanbul Lisesinde felsefe derslerini yürütmüştür. Bu liseden bir yıl sonra bütün liselerin programlarına felsefe dersleri eklenmiştir. Yine bu dönemde lise düzeyinde ilk felsefe derslerini yürüten isimlerden biri de Rıza Tevfik olmuştur. Rehber-i ittihâd-ı Osmânî Özel Lisesi'nde felsefe derslerine girmiştir.²¹¹ Sultânîlerde Rûhiyat, Metafizik, Felsefe, Mantık, Tarih Felsefesi, Estetik, Ahlak ve Felsefe Tarihi dersleri verilmiştir.²¹²

Tanzimat'tan Cumhuriyet'in ilanına değin geçen süreçte bir felsefe geleneği oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu minvalde Dârülfünun çevresinde öğretim faaliyetlerine katılmış felsefeciler Türkiye'deki felsefe geleneğinin oluşmasına çeşitli katkılar sunmuşlardır. Dârülfünun ilk kurulduğunda dersleri yürütecek hoca bulunamazken, zamanla derslere girecek hoca bulunmuş, yurtdışında felsefe eğitimi alan öğrenciler kurumun müderrislik kadrolarına atanmış, felsefe ihtisası noktasında çeşitli adımlar atılmıştır.

Tanzimat sonrası Osmanlı'da yetişen ve ilk kuşak felsefecileri oluşturan Dârülfünun hocaları, kendilerinden sonra Cumhuriyet'in ilk yıllarında dünyaya gelip, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin eğitim kurumlarında yetişen ikinci kuşak felsefecileri yetiştiren ekip olmuştur.²¹³ Zikredilen ilk kuşak felsefeciler öğrenci yetiştirmenin yanında felsefenin çeşitli alanlarında düşünceler ortaya koymuşlardır.

Dârülfünun hocalarından Ziya Gökalp, Mehmet İzzet, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu gibi isimler sosyoloji-felsefe alanında çeşitli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Milliyet, vatan, toplum, coğrafya gibi sosyal sahaya ait kavramlarla ilgili yaptıkları çalışmalar sosyoloji-felsefe alanının faal hale gelmesini sağlamıştır. Ayrıca bu isimlerden Baltacıoğlu, pedagoji sahasında özgün fikirler geliştirmiştir. Felsefe-tarih de-

²¹⁰ Ziya Kazıcı, "agm.", s. 165.

²¹¹ Vural, *age.*, s. 41.

²¹² Biçer, "Türkiye'de Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Okulları ile Amerikan Kolejlerinde Felsefe Grubu Derslerinin Öğretimi (1839-1922)", ss. 201-202.

²¹³ Vural, *age.*, ss. 78-79.

nilebilecek alanla ilgili de çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Tarih metodolojisi, tarih yazımı gibi meselelerle ilgili çalışma yapmış isimler arasında Fuat Köprülü (1890/1966), Ziya Gökalp, Yusuf Akçura (1876/1935) gibi isimler bulunmaktadır. Mustafa Şekip Tunç felsefi psikoloji sahasında Bergson'dan etkilenmiş, çağdaş psikologlarla ilgili çalışmalar yürütmüştür. Mehmed Emin Erişirgil; Bergson, Nietzsche, Kant (1724/1804), W. James (1842/1910) gibi filozoflardan etkilenmiş, pragmatist felsefeyle ilgili çalışmalar gerçekleştirmiştir. Ayni, Babanzâde Ahmed Naîm, İzmirli İsmail, İsmail Fenni Ertuğrul, Filibeli Ahmed Hilmi gibi isimler ise felsefi-dinî sahadada çeşitli görüşler ortaya koymuşlar; kelim, felsefe, İslam felsefesi, tasavvuf gibi alanlarda düşüncelerini temellendirmişlerdir.²¹⁴ Dârülfünun mantık müderrisi Halil Nimetullah Öztürk pozitivizmin kurucusu olan Auguste Comte'un ve onun öğrencisi olan Lévy Bruhl'un tanıtımını yapmış, bu felsefe anlayışı çerçevesinde düşüncelerini ortaya koymuştur.²¹⁵ Böylece tüm bu isimler, Batılılaşma faaliyetleriyle yeniden canlanan felsefe etkinliğinin çok yönlü olarak sürdürülmesine ve geliştirilmesine katkı sağlamışlardır. Ayrıca hem yazın alanında hem öğretim alanında yürüttükleri çeşitli faaliyetlerle modern Türk felsefesinin kurulmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.

---

²¹⁴ Bayraktar, *age.*, ss. 4-6.

²¹⁵ Yaptığı çeviriler için bkz.: 55-58.

II. BÖLÜM

HALİL NİMETULLAH ÖZTÜRK'ÜN HAYATI, ESERLERİ

VE

FELSEFE ANLAYIŞI

Halil Nimetullah Öztürk, Osmanlı Devleti toprakları içinde doğmuş bir Cumhuriyet aydınıdır. Kendisi bir önceki bölümde Batılılaşma etkisinde gelişen Osmanlı felsefesinin faaliyetlerini gerçekleştirdiği kademelerin hepsinde bulunmuştur. İlerleyen başlıklarda, yaşamı ve eserleriyle ilgili bilgi verilecektir.

II.1. Halil Nimetullah Öztürk'ün Hayatı

Halil Nimetullah Öztürk, 1880 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Hafız Mehmet Şükrü Bey, annesi Fatma Sabiha Hanım'dır.²¹⁶ İstanbul'da doğmuş olması, onun eğitim hayatı boyunca Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki en nitelikli okullarda okumasını sağlamıştır.

Kendisinin eğitim hayatı Mahmud Ağa İbtidâî Mektebi ile başlamıştır. Bu okulun ardından Beyazıt Rüştüyesini tamamlamıştır. Sonrasında Vefa İdâdisine başlamış ancak bu okulu yarım bırakıp Menşe-i Küttâb-ı Askerîyyeyi bitirmiştir. Buradan mezun olduktan sonra Hukuk Mektebine devam etmiştir. Osmanlı Devleti içerisindeki eğitimini tamamlamasının ardından Maârif Nezareti tarafından Paris'e felsefe ve edebiyat dersleri alması için gönderilmiştir. Orada bir yıl eğitim alıp döndükten sonra tekrar Paris'e bir yıl süreyle gitmek için başvuruda bulunmuştur. Bu ikinci bir yıllık eğitim süresi zarfında Paris Lille'de Edebiyat Fakültesi felsefe derslerine devam etmiştir. Aynı süre içerisinde tezini teslim etmiş ve 1911-1912 ders yılında mezun olmuştur. Ertesi yıl Sorbonne'da felsefe derslerini takip etmeye başlamıştır.²¹⁷

1896 yılında Halil Nimetullah'ın memuriyet hayatı başlamıştır. Memuriyet hayatı ile eğitim hayatının çakışması, onun memuriyeti ile eğitimini beraber devam

²¹⁶ Nabi Sami Özerdim, "Prof. Halil Nimetullah Öztürk'ün Hayatı, Eserleri", *Türk Dili Dergisi*, C. VIII, S. 93, 1959, s. 497.

²¹⁷ Özerdim, "agm.", s. 497.

ettirdiğini göstermektedir.²¹⁸ Öztürk, 1896-1906 yılları arasında Levâzım-ı Umûmiyye 2., 3. ve 4. Şube Mülâzımlıklarına getirilmiştir. 1907 yılında 2. Sınıf nakliye I. Ordu Erkânı Nüfus bölümünde görevlendirilmiştir. 1909 yılında ise Piyade Dairesi Tahrirat Kalemine atanmıştır. Bir yıl sonra Muhasebat Dairesi 1. Sınıf Harbiye Nüfus kısmında görev almıştır.²¹⁹

Halil Nimetullah'ın 1910 yılında Muhasebat Dairesindeki görevinin ardından Dârülfünun Edebiyat Fakültesindeki memuriyeti başlamıştır. Fransa'dan dönünce dönemin Dârülfünun Felsefe Şubesi müderrisi olan Emrullah Efendi'ye yardımcı olmuş, 1913 yılında Dârülfünun Edebiyat Fakültesi muallim yardımcılığı görevine getirilmiştir. 1915'te aynı fakültede Psikoloji ve Ahlak muallimi yardımcılığına atanmıştır. 1919 yılında Vefa Sultanisinde ve Kabataş Lisesinde felsefe derslerini yürütmüştür. Aynı yıl içerisinde Felsefe Şubesi müderrisi Emrullah Efendi vefat edince kendisine onun fakültedeki görevi devredilmiştir.²²⁰ 1918-1919 yıllarında gerçekleştirilen bu görevlendirme dâhilinde Felsefe Şubesinde bir saatlik Ahlak dersi vermiştir. Dersin müfredatı vicdan meselesi, insanın faaliyetlerinin amacı, ahlak hakkındaki felsefi görüşler, görev, hak, sorumluluk, ahlak normları konularından müteşekkildir.²²¹ 1928 yılında bu kez Dârülfünun İlahiyat Fakültesi “Din-i İslâm Tarihi” dersine vekâlet etmiştir. Aynı yıl içerisinde Dârülfünun Edebiyat Fakültesinde mantık muallimliğine getirilmiştir. Yine 1928 yılının Ekim ayında Fezyiye ve İstiklal Liselerinde de felsefe ve sosyoloji derslerini yürütmüştür.²²² 1929-1930 öğretim yılının ikinci yarısında Dârülfünun Felsefe Bölümü ders müfredatında kendisine haftada bir saatlik Ahlak dersi verilmiştir. Bu derslerin konusu “Toplum ve Ahlak” olarak belirlenmiştir. Bu dersleri Edebiyat ve İlahiyat Fakültelerinde ortak vermiştir. Ertesi yıl ikinci dönem tekrar Ahlak dersleri kendisine verilmiştir.²²³

²¹⁸ Aslan, “agm.”, s. 11.

²¹⁹ Özerdim, “agm.”, s. 497.

²²⁰ “agm.”, ss. 497-498.

²²¹ Melek Yıldız Güneş, “Darülfünun'da Ahlak Dersleri: Programlar-Ders Notları-Hocalar”, Basılmış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: İsmail Kara), *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2015, s. 97.

²²² Özerdim, “agm.”, ss. 497-498.

²²³ Güneş, “agt.”, s. 97.

1910 yılından 1933 yılına kadar geçen süre zarfında memuriyet hayatı Dârülfünunda felsefenin çeşitli alanlarıyla ilgili verdiği derslerle sürmüştür. Dârülfünun ilga edilince Halil Nimetullah Öztürk'ün fakültedeki dersleri son bulmuştur. Ancak çeşitli liselerde felsefe grubu derslerini yürütmeye devam etmiştir. 1934 yılında Edirne Lisesi felsefe öğretmenliğine atanmıştır. Aynı yılın Eylül ayında İstanbul Erkek Lisesinde felsefe derslerini yürütmeye başlamıştır. 1944 yılında ise son görevinden emekliye ayrılmıştır.²²⁴ Emekliliğinde çeşitli ilmî faaliyetleri sürdürmeye devam etmiştir. Ölümünden önceki beş-altı yıl boyunca felsefe terimlerinin Türkçe karşılıklarını bulmak için çeşitli faaliyetler yürütmüştür.²²⁵ 1951 yılında olağanüstü toplanan Türk Dil Kurultayında Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu üyeliğine seçilmiş ve 1954 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür, 1954 yılında düzenlenen VII. Türk Dil Kurultayında yedek üyeliğe seçilmiştir. 1955 yılında Türk Dil Kurumu Bilim Eserleri Armağanına *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak* adlı eserini aday olarak sunmuş ancak eseri kazanamamıştır.²²⁶ Sağlığının bozulması sonucu İstanbul Sağlık Yurduna yatırılmış ve 29 Haziran 1957 yılında vefat etmiştir.²²⁷

II.2. Halil Nimetullah Öztürk'ün Eserleri

Halil Nimetullah Öztürk, birçok telif ve çeviri kitapları olan bir yazardır. Bunun yanında çeşitli dergi ve gazetelerde çeviri ve telif olmak üzere yine pek çok yazısı bulunmaktadır. Yayımlanan yazıları genel olarak felsefe, dil, sosyoloji, psikoloji, mantık, siyaset ve güncel meselelerle ilgilidir. Öztürk'ün eserleriyle ilgili Sami Nabi Özerdim, “Prof. Halil Nimetullah Öztürk Hayatı-Eserleri” isimli makalede ve Cumhuriyet Aslan ise “Halil Nimetullah Öztürk'te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları” adlı yüksek lisans tezinde ayrıntılı bir bibliyografya çalışması yapacağını ifade etmiştir. Sami Nabi Özerdim'in bahsettiği bibliyografya çalışmasına ulaşılammıştır. Cumhuriyet Aslan ise *Dârülfünun'da Felsefe Dersleri* adlı transliterasyon çalışması için hazırladığı makalede ayrıntılı bir bibliyografya çalışması vermiştir. Ancak bu bibli-

²²⁴ Özerdim, “agm.”, ss. 498.

²²⁵ Tahir Nejat Gencan, “Öztürk'ün Ardından”, *Türk Dili Dergisi*, C. VI, S. 72, 1957, ss. 666-667.

²²⁶ Özerdim “agm.”, s. 498.

²²⁷ Cumhuriyet Aslan, “Halil Nimetullah Öztürk (1880/1957) *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasi, İdari ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, (Editör: Süleyman Hayri Bolay), C. IV, Nobel Yay., Ankara, 2015, s. 2399.

yografyada eksik ve yanlış noktalar tespit edilmiştir. Bundan ötürü bu bölüm içinde Halil Nimetullah Öztürk'e ait bir bibliyografya verilecektir. Eserler başlıklar halinde aşağıda kronolojik olarak sıralanacaktır.

II.2.1. Telif Eserleri

Halil Nimetullah Öztürk'ün dokuz tane telif kitabı bulunmaktadır. Bunun yanında *Akın*, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, *Devrim Gençliği*, *Dil Davamız*, *Ergene Dergisi*, *Güneş Mecmuası*, *İctihâd*, *İş Mecmuası*, *Milli Mecmua*, *Mualim*, *Türk Dili Dergisi*, *Türk Yurdu*, *Yeni Türk Mecmuası* ve *Yücel*'de yüzü aşkın telif yazısı yayımlanmıştır. Ayrıca *Cumhuriyet*, *Milliyet* ve *Vakit Gazetesi*'nde yirmiyeye yakın yazısı yayımlanmıştır. Bu eserlerin bibliyografik künyeleri aşağıdaki başlıklar içerisinde verilecektir.

II.2.1.1. Kitapları

- 1- *Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri*, İstanbul, 1330. (Taşbaskı)²²⁸
- 2- *İnkılabın Felsefesi*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1928.²²⁹
- 3- *Halkçılık ve Cumhuriyet Türk Halkçılığı ve Cumhuriyetçiliği*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1930.
- 4- *Bugünkü Dilimiz*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1930.
- 5- *Dilde Osmanlıcadan Türkçeye*, Marifet Matbaası, İstanbul, 1944.
- 6- *Felsefe (Halil Nimetullah Öztürk'ün takrirlerinden tutulmuş ve kendisi tarafından görülmüş ders notlarıdır.)*, (Hazırlayanlar: Müfid Aripek Niyazi Sezer), Marifet Basımevi, İstanbul, 1944.²³⁰

²²⁸ Bu eser yazarın Dârülfünununda verdiği dersleri kapsamında oluşturduğu bir ders kitabıdır. Eserin transliterasyonu ve sadeleştirilmiş hali için bkz: Halil Nimetullah Öztürk, *Dârülfünun'da Felsefe Dersleri*, (Sadeleştiren ve Yayına Hazırlayanlar: Ali Utku-Uğur Köroğlu), Çizgi Kitabevi, Ocak 2011, Konya.

²²⁹ Öztürk'ün bu eseri *Milli Mecmua*'nın 80. sayısından itibaren bir silsile halinde yayımlanmaya başlayan "İnkılabın Felsefesi" isimli yazı dizisi, yine *Milli Mecmua*'nın 78. ve 79. sayılarında yayımlanan "Müşahedeye Doğru" ve "Muhtelif Lehçeleri Müşahede" isimli iki makale, 11 Eylül 1927 tarihinde *Vakit Gazetesi*'nde yayımlanan "İnkılabın Terbiyesi" adlı yazısı, 1 Haziran 1927 tarihinde *Milliyet Gazetesi*'nde yayımlanan "Milli Vahdet" isimli yazısı ve son olarak 10 Nisan 1926 tarihinde *Akşam Gazetesi*'nde yayımlanan "Latin Harflerini Kabul Etmeli mi Etmemeli mi?" isimli ankete cevaben yazdığı "Bir Ankete Cevap" adlı yazıdan müteşekkil bir eserdir.

²³⁰ *Felsefe* ve alt satırlardaki *Toplumbilim* ile *Mantık* isimli eserler yazarın ders takrirlerinden öğrencileri tarafından oluşturulmuş, kendisinin gözden geçirdiği bir kitaplardır.

7- *Mantık* (Halil Nimetullah Öztürk'ün takrirlerinden tutulmuş ve kendisi tarafından görülmüş ders notlarıdır.), (Hazırlayanlar: Müfid Aripek Niyazi Sezer), Marifet Basımevi, İstanbul, 1944.

8- *Toplumbilim* (Halil Nimetullah Öztürk'ün takrirlerinden tutulmuş ve kendisi tarafından görülmüş ders notlarıdır.), (Hazırlayanlar: Müfid Aripek Niyazi Sezer), Marifet Basımevi, İstanbul, 1944.

9- *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1953.

Öztürk'ün bu kitaplarının yanında *Türkleşmek, Layıklaşmak, Çağdaşlaşmak* adlı kitabında *Dinde Reform* isimli bir kitabının daha yayımlanacağı bilgisi bulunmaktadır, ancak bu kitap yayımlanmamıştır.²³¹

II.2.1.2. Dergi Yazıları

Akın²³²

1- “İslamcı Düşünüşten Türkçü Düşünüşüne”, *Akın*, C. I, S. 190, 1952, s. 2.

2- “Gene Dil Dâvamız”, *Akın*, C. I, S. 199, 1952, ss. 2-5.

3- “Türk Dili Üzerine Bir Konuşma”, *Akın*, C. I, S. 229, 1952, s. 2.

Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası

1- “Felsefe İstılahları 1/Principe”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 3-4, İstanbul, Temmuz-Birinci Teşrin 1926(1341), ss. 179-184.

2- “Felsefe İstılahları 2/Objectif-Subjectif ”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. V, , S. 3-4, İstanbul, Mart- Birinci Kanun 1927, ss. 145-150.

3- “Akıl Mantığı Vicdan Mantığı”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 7, S. 6, İstanbul Temmuz-Ağustos 1927, ss. 489-496.

4- “Felsefe İstılahları 3/Transcendantal-Immanent”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 5, İstanbul, Temmuz-Ağustos 1927, ss. 497-501.

5- “Felsefe İstılahları 4-Représentation Collective-Représentation-Concepte-Idée”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 2, İstanbul, Haziran 1928, ss. 209-215.

²³¹ Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1953, ss. 86.

²³² Bu başlık altında yayımlanan yazılar Milli Kütüphane'nin dijital katalog taramalarında saptanmıştır, ancak yazılara ulaşılamamıştır.

6- “Felsefe İstılahları 5-Spiritualisme-Mat rialisme”, *Dârülfünunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 4, İstanbul, Birinci Teşrin 1928, ss. 590-593.

7- “Felsefe İstılahları 6-Id alisme-R alisme”, *Dârülfünunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 2, İstanbul, Temmuz 1929, ss. 127-130.

8- “Merhum Mehmet İzzet Bey”, *Dârülfünunun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 5, Şubat-Mart 1931, ss. 30-32.

Devrim Gençliđi²³³

1- “Bilim Bakımından Dil Devrimi”, *Devrim Gençliği*, C. III, S. 14, s. 18.

Dil Davamız

1- “Ziya Gökalp”, *Dil Davamız*, C. ?, S. ?, 1952, ss. 95-99.

Ergene Dergisi

1- “İnsan”, *Ergene Dergisi*, C. I, S.1, İstanbul, Mayıs 1946, ss. 4-7.

2- “Ergene Niçin Çıkıyor?”, *Ergene Dergisi*, C. I, S.1, İstanbul, Mayıs 1946, s. 3.

3- “Dilini Bil!”, *Ergene Dergisi*, C. I, S.1, İstanbul, Mayıs 1946, ss. 14-16.

4- “Şişli’de Bir Cami mi Yoksa Kimsesiz Çocuklara Ev mi?”, *Ergene Dergisi*, C. I, S.1, İstanbul, Mayıs 1946, ss. 17-20.

5- “Düşünme”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 2-3, İstanbul, Ekim 1946, ss. 3-6.

6- “Prof. Dr. Ali Fuat Başgil’e Açık Soru”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 2-3, İstanbul, Ekim 1946, ss. 1-3.

7- “Türklüğünü Bil!”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 2-3, İstanbul, Ekim 1946, ss. 9-10.

8- “Dilini Bil II”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 2-3, İstanbul, Ekim 1946, ss. 14-15.

9- “Gerçeklik ve Değer Yargıları Değer Nitelik ve Değer Yargıları”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 4, İstanbul, Ocak 1947, ss. 2-3.

10- “Dilini Bil III”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 4, İstanbul, Ocak 1947, s. 9.

²³³ *Devrim Gençliği* ve *Dil Davamız* dergilerinde yayımlanan yazılar Milli Kütüphane’nin dijital katalog taramalarında saptanmıştır, ancak metinlere ulaşılamamıştır.

- 11-** “Prof. Dr. Ferit Kam”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 4, İstanbul, Ocak 1947, s. 13.
- 12-** “Gerçeklik İle Doğru”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 5, İstanbul, Eylül 1947, ss. 2-3.
- 13-** “Dilini Bil IV”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 5, İstanbul, Eylül 1947, s. 8.
- 14-** “Kara Kuvvete Karşı I”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 5, İstanbul, Eylül 1947, ss. 9-10.
- 15-** “İslam’da Reform”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 5, İstanbul, Eylül 1947, s. 13.
- 16-** “Üniversitenin İlk Kurbanı”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 5, İstanbul, Eylül 1947, s. 15.
- 17-** “Dilini Bil IV”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 5, İstanbul, Eylül 1947, s. 7.
- 18-** “Doğa ile Toplum”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 6, İstanbul, Ekim 1947, ss. 2-3.²³⁴
- 19-** “Dilini Bil V”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 6, İstanbul, Ekim 1947, s. 7.
- 20-** “Kara Kuvvete Karşı II”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 6, İstanbul, Ekim 1947, s. 8.
- 21-** “İslam’da Reform II”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 6, İstanbul, Ekim 1947, s. 14.
- 22-** “Fizik ile Metafizik”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 7, İstanbul, Şubat 1948, ss. 2-3.
- 23-** “İslam’da Reform III”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 7, İstanbul, Şubat 1948, ss. 13-14.
- 24-** “Dilini Bil VI”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 7, İstanbul, Şubat 1948, s. 7.
- 25-** “Kara Kuvvete Karşı III”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 7, İstanbul, Şubat 1948, ss. 8-9.
- 26-** “Dilini Bil VII”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 8, İstanbul, Mayıs 1948, s. 5.
- 27-** “Bireysel Ruh Bilimi Değil Toplumsal Ruh Bilimi”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 8, İstanbul, Mayıs 1948, ss. 2-4.

²³⁴ Bu yazı daha önce *Millî Mecmua*’da “Tabiat ve Cemiyet” adıyla yayımlanmıştır.

28- “Kara Kuvvete Karşı IV”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 8, İstanbul, Mayıs 1948, ss. 12-13.

29- “Laiklik Nedir?”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 8, İstanbul, Mayıs 1948, ss. 10-11.

Güneş Mecmuası²³⁵

1- “Felsefi Düşünceler”, *Güneş Mecmuası*, C. I, S. 4, 15 Şubat 1927, s. 7.

2- “Felsefi Düşünceler”, *Güneş Mecmuası*, C. I, S. 5, 1 Mart 1927, s. 7.

3- “Felsefi Düşünceler”, *Güneş Mecmuası*, C. I, S. 6, 15 Mart 1927, s. 9.

4- “Felsefi Düşünceler”, *Güneş Mecmuası*, C. I, S. 8, 15 Nisan 1927, s. 9.

5- “Felsefi Düşünceler”, *Güneş Mecmuası*, C. I, S. 9, 1 Mayıs 1927, s. 13.

6- “Felsefi Düşünceler”, *Güneş Mecmuası*, C. I, S. 10, 15 Mayıs 1927, s. 11.

İctihâd

1- “Bir Mütalaaya”²³⁶, *İctihâd*, S. 273, 1 Mayıs 1929, s. 5162.

İş Mecmuası

1- “Mehmet İzzet”, *İş Mecmuası*, S. 23-24, ss. ?.

Millî Mecmua

1- “Müşahedeye Doğru”, *Millî Mecmua*, C. VII, S. 78, İstanbul, 15 İkinci Kanun 1927, ss. 1254-1256.

2- “Muhtelif Lehçeleri Müşahade”, *Millî Mecmua*, C. VII, S. 79, İstanbul, 1 Şubat 1927, ss. 1270-1271.

3- “İnkılabın Felsefesi I”, *Millî Mecmua*, C. VII, S. 80, İstanbul, 15 Şubat 1927, ss. 1287-1288.

4- “İnkılabın Felsefesi II”, *Millî Mecmua*, C. VII, S. 83, İstanbul, 1 Nisan 1927, ss. 1334-1335.

²³⁵ Bu dergide yayımlanan yazılara kütüphane taramalarında ulaşılamamıştır. Yazıların künyesinin alındığı kaynak için Bkz.: Cumhuriyet Aslan, “Halil Nimetullah Öztürk’te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hüseyin Akyüz), *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 1995.

²³⁶ *İctihâd* ve bir alt başlıktaki *İş Mecmuası* dergilerinde yayımlanan yazılara kütüphane taramalarında ulaşılamamıştır. Yazının künyesinin alındığı kaynak için Bkz.: Cumhuriyet Aslan, “Halil Nimetullah Öztürk’te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hüseyin Akyüz), *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 1995.

- 5- “Türk Yazısı”, *Millî Mecmua*, C. VII, S. 84, İstanbul, 15 Nisan 1927, ss. 1350-1351.
- 6- “İnkılabın Felsefesi III”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 87, İstanbul, 1 Haziran 1927, ss. 1398-1399.
- 7- “İnkılabın Felsefesi IV”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 88, İstanbul, 15 Haziran 1927, s. 1414.
- 8- “İnkılabın Felsefesi V”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 89, İstanbul, 1 Temmuz 1927, s. 1430.
- 9- “İnkılabın Felsefesi VI”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 90, İstanbul, 15 Temmuz 1927, ss. 1446-1447.
- 10- “İnkılabın Felsefesi VII”, *Millî Mecmua*, C. VIII S. 91, İstanbul, 1 Ağustos 1927, ss. 1462-1463.
- 11- “İnkılabın Felsefesi VIII”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 92, İstanbul, 15 Ağustos 1927, ss. 1478-1479.
- 12- “İnkılabın Felsefesi IX”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 93, İstanbul, 1 Eylül 1927, ss. 1494-1495.
- 13- “Matbuatın Vazifeleri”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 94, İstanbul, 15 Eylül 1927, ss. 1510-1511.
- 14- “Bir Tenkit Münasebetiyle”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 95, İstanbul, 1 Birinci Teşrin 1927, s. 1526.
- 15- “Şeniyet ve Hüküm”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 96, İstanbul, 15 Birinci Teşrin 1927, ss. 1542-1543.
- 16- “Türk Cumhuriyeti”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 97, İstanbul, 1 İkinci Teşrin 1927, ss. 1558-1560.
- 17- “Keyfiyet Hükümleri Kıymet Hükümleri”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 98, İstanbul, 15 İkinci Teşrin 1927, ss. 1574-1575.
- 18- “Türk İnkılabının Şümülü”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 99, İstanbul, 1 B 1927, ss. 1590-1591.
- 19- “Son İzah”, *Millî Mecmua*, C. IX, s. 100, İstanbul, 15 Birinci Kanun 1927, ss. 1606-1610.
- 20- “Maddi Şeniyet İçtimai Şeniyet”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 101, İstanbul, 1 İkinci Kanun 1928, ss. 1622-1623.

- 21- “Ferd ve Cemiyet”, *Millî Mecmua*, İstanbul, 15 İkinci Kanun 1928, C. IX, S. 102, ss. 1638-1639.
- 22- “İlim Lisanında Birlik”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 103, İstanbul, 1 Şubat 1928, ss. 1654-1655.
- 23- “Hars Buhranı”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 104, İstanbul, 15 Şubat 1928, ss. 1670-1671.
- 24- “Selamlaşmamız”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 105, İstanbul, 1 Mart 1928, ss. 1686-1687.
- 25- “Cemiyetçilik Mezhebi” *Millî Mecmua*, C. IX, S. 106, İstanbul, 15 Mart 1928, ss. 1703-1704.
- 26- “İdrak ve Mahiyet” *Millî Mecmua*, C. IX, S. 108, İstanbul, 15 Nisan 1928, ss. 1734-1735.
- 27- “Milliyet ve İnsaniyet”, *Millî Mecmua*, C. X, S. 110, İstanbul, 15 Mayıs 1928, ss. 1766-1767.
- 28- “Tabiat ve Cemiyet”, *Millî Mecmua*, C. X, S. 112, İstanbul, 15 Haziran 1928, ss. 1798-1799.
- 29- “İçtimaiyat: ‘Kırk Ambarcılık’, ‘İlimcilik’ ”, *Millî Mecmua*, C. XI, S. 119, İstanbul, 1 Mart 1929, ss. 3-4.²³⁷

Muallim

- 1- “Milli Ahlak”, *Muallim*, C. I, S. 13, 15 Temmuz 1332, ss. 404-406.

Türk Dili Dergisi

- 1- “Dil Devrimi Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, C. I, S. 4, Ocak 1952, ss. 209-213.
- 2- “Dil Bayramı”, *Türk Dili Dergisi*, C. II, S. 15, Aralık 1952, ss. 179-180.²³⁸
- 3- “Yer ile Gök”, *Türk Dili Dergisi*, C. I, S. 6, Mart 1952, ss. 356-358.

²³⁷ Bu yazıya kütüphane taramalarında ulaşılammıştır. Yazının künyesinin alındığı kaynak için Bkz.: Cumhuriyet Aslan, “Halil Nimetullah Öztürk’te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hüseyin Akyüz), *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 1995.

²³⁸ Bu yazının 26 Eylül 1952 tarihli *Akın Gazetesi* nüshasında çıktığı bilgisi geçmektedir.

4- “Anayasamızın Dili: Dil İşlerinde Yanlış Görüşler”, *Türk Dili Dergisi*, C. II S. 16, Ocak 1953, ss. 248-250.

5- “Anayasamızın Dili Dil Davamızın Önemli Bir Cephesi: Dil Devrimi Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, C. II, S. 17, Şubat 1953, ss. 328-331.²³⁹

6- “İlk Türkçülerden Halit Bey ‘Erol’ ”, *Türk Dili Dergisi*, C. II, S. 21, Haziran 1953, ss. 646-647.²⁴⁰

7- “Harf Devrimi”, *Türk Dili Dergisi*, C. II, S. 24, Eylül 1953, ss. 840-841.²⁴¹

8- “Epik ve İzlenim”, *Türk Dili Dergisi*, C. III, S. 28, Ocak 1954, ss. 194-198.

9- “Büyük Felsefe Lûgati ve Uydurma ile İşleme”, *Türk Dili Dergisi*, C. IV, S. 37, Ekim 1954, ss. 9-12.

Türk Yurdu

2- “İnkılabı Dair”, *Türk Yurdu*, C. V, S. 31, Temmuz 1927, ss. 625-627.

Yeni Kitap Mecmuası

1- “Felsefi Düşünceler”, *Yeni Kitap Mecmuası*, C. I, S. 6, 30 Eylül 1927, s. 13.

2- “Felsefi Düşünceler”, *Yeni Kitap Mecmuası*, C. I, S. 8, 30 Kasım 1927, s. 36.

Yeni Türk Mecmuası²⁴²

1- “Evlenme”, *Yeni Türk Mecmuası*, C. ?, S. 40, Nisan 1936, ss. 178-180.

2- “Milli Onur”, *Yeni Türk Mecmuası*, C. ?, S. 88, Nisan 1940, ss. 173-175.

Yücel

1- “Gene Ümmet Devrine Dönmek mi?”, *Yücel*, C. ?, S. 10, Ağustos 1956, ss. 184-185.

²³⁹ Bu yazının 2 Ocak 1953 tarihli *Dünya Gazetesi*’nde yayımlandığı bilgisi bulunmaktadır.

²⁴⁰ Bu yazının 24 Nisan 1953 tarihinde *Hürses Gazetesi*’nde yayımlandığı bilgisi metnin başında verilmiştir.

²⁴¹ Bu yazının 14 Ağustos 1953 tarihli *Hürses Gazetesi* nüshasında bulunduğu bilgisi bulunmaktadır.

²⁴² *Yeni Türk Mecmuası* ve bir alt başlıktaki *Yücel*’de yayımlanan yazılara kütüphane taramalarında ulaşılamamıştır. Yazıların künyesinin alındığı kaynak için Bkz.: Cumhuriyet Aslan, “Halil Nimetullah Öztürk’te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hüseyin Akyüz), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995.

II.2.1.3. Gazete Yazıları

Cumhuriyet Gazetesi

1- “Türkçeye Doğru: Türkçe mi üstün Arapça mı”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 10 Mart 1933, s. 5.

2- “Türkçeye Doğru: Osmanlıca Anlayıştan Türkçe Anlayışa”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 27 Mart 1933, s. 5.

3- “Türkçeye Doğru: Türk ‘Uyanış’ ”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 15 Nisan 1933, s. 3.

4- “Türkçeye Doğru: Türk Budunu”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Haziran 1933, s. 3.

5- “Türkçeye Doğru: Ahmet Mithat Efendi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 19 Temmuz 1933, s. 5.

6- “Türk Yurdu, Üniversiteden Muasır Medeniyetin Nur ve Ziya Kavşağı Olan Pozitif İlim Bekliyor”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 21 Ağustos 1933, s. 3.

7- “Beynelmilel Felsefe Kongresi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 7 Temmuz 1934, s. 4.

8- “Öz Türkçeyle: Ulusal Ad”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 İkinci Teşrin 1934, ss. 1-2.

9- “Öztürkçe: Türk Kadını”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 22 İkinci Kanun 1935, s. 6.

10- “Kurultay Açılırken: Dilde Devirm”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 24 Ağustos 1936, s. 5.

11- “Merhum Halid Erol”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 İkinci Kanun 1937, s. 8.

Milliyet Gazetesi

1- “Milli Vahdet”²⁴³, *Milliyet Gazetesi*, 1 Haziran 1927.

Vakit Gazetesi²⁴⁴

²⁴³ Bu yazı Öztürk’ün *İnkılabın Felsefesi* isimli kitabında ss. 88-90 arasında verilmiştir. Gazetede ki yazıya ulaşamamıştır. Gazete yazısının künyesi için Bkz.: Cumhuriyet Aslan, “Halil Nimetullah Öztürk’te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hüseyin Akyüz), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995.

- 1- “İnkılap Terbiyesi”²⁴⁵, *Vakit Gazetesi*, 11 Eylül 1927.
- 2- “Cemiyet ve İman”²⁴⁶, *Vakit Gazetesi*, 23 İkinci Teşrin 1927.
- 3- “Dilin Sadeleşmesi Değil Türkçeleşmesi II”, *Vakit Gazetesi*, 7 Kasım 1945.
- 4- “Dilin Sadeleşmesi Değil Türkçeleşmesi III”, *Vakit Gazetesi*, 10 Kasım 1945.
- 5- “Dilin Sadeleşmesi Değil Türkçeleşmesi IV”, *Vakit Gazetesi*, 14 Kasım 1945.²⁴⁷

II.2.2. Çevirileri

Halil Nimetullah Öztürk’ün çevirdiği basılmış bir tane, basılmamış üç tane kitap bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Öztürk’ün çeşitli dergilerde yirmiyi aşkın çevirisi bulunmaktadır. Çevirilerinin yayımlandığı dergiler: *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, *Sırât-ı Müstakîm/Sebilü'r-Reşâd*, *Kelime-i Tayyibe* şeklindedir. Dergilerde yayımlanan makale çevirileri çoğunluğu Lucien Lévy-Bruhl’dan (1857/1939) olmak üzere, Muhammed Ferîd Vecdî, P. Schouvel (?), Théodule-Armand Ribot (1839/1916) ve Giovanni Gentile (?) isimli yazarların eserlerinden oluşmaktadır.

II.2.2.1. Kitaplar

- 1- Henry Bergson, *Şuûrun Bilâ-Vasıta Mu'taları Hakkında*, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.
- 2- Lucien Lévy-Bruhl, *İptidâi Zihniyet*, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk).²⁴⁸

²⁴⁴ Bu gazetede yazıların orijinal nüshalarına ulaşılamamıştır. Gazete yazılarının künyesi için Bkz: Cumhuriyet Aslan, “Halil Nimetullah Öztürk’te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hüseyin Akyüz), *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 1995.

²⁴⁵ Bu yazı Öztürk’ün *İnkılabın Felsefesi* isimli kitabında ss. 75-80 arasında verilmiştir.

²⁴⁶ Bu yazı Öztürk’ün *İnkılabın Felsefesi* isimli kitabında ss. 81-85 arasında verilmiştir.

²⁴⁷ Bu yazı dizinin ilkine ulaşılamamıştır. Ayrıca gazetede gelecek sayıda işlenecek konuyla ilgili bilgi olmakla beraber bir sonraki yazıya ulaşılamamıştır.

²⁴⁸ Orijinal ismi *Mantalité Primitive* olan bu kitabın *İptidâi Zihniyet* ismiyle ilk on bölümünün çevirisi fasıllar halinde *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*’nda yayımlanmıştır. Makale başlığı altında künyeleri verilecektir.

3- Lucien Lévy-Bruhl, *İptidâi Cemiyetlerde Zihni Uf'ûleler*, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk).²⁴⁹

Pierre-Felix Thomas, *Felsefe Dersleri*, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk).²⁵⁰

II.2.2.2. Makaleler

Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası

1- Théodore-Armand Ribot, “Ruhîyatta Usul”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. I, S. 2, Mayıs 1916(1332), ss. 223-242.

2- Lucien Lévy-Bruhl, “İptidâi Zihniyet I”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. V, S. 3-4, İstanbul, Mart-Birinci Kanun1927, ss. 151-208.

3- Lucien Lévy-Bruhl, “İptidâi Zihniyet III”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. V, S. 6, İstanbul, Ağustos 1927, ss. 502-542.

4- Lucien Lévy-Bruhl, “İptidâi Zihniyet V”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 2, İstanbul, Haziran 1928, ss. 216-254.

5- Lucien Lévy-Bruhl, “İptidâi Zihniyet VII”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 4, İstanbul, Birinci Teşrin 1928, ss. 594-660.

6- Lucien Lévy-Bruhl, “August Comte’un Felsefesi: III. Fasıll”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 6, İstanbul, Mayıs 1931, ss. 63-82.

²⁴⁹ Orijinal ismi *Les Foctions Mentals Dans Les Sociétés Inférieures* olan bu kitabın ilk üç bölümünün çevirisi *Aşağı Cemiyetlerde Zihin Fonksiyonları* ismiyle fasıllar halinde *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*’nda yayımlanmıştır. Makale başlığı altında künyeleri verilecektir.

²⁵⁰ Bu eser Milli Kütüphane’nin Dijital veritabanında el yazısı ders notları halinde bulunmaktadır. Söz konusu kitabın matbu bir bölümü için Bkz.: Halil Nimetullah Öztürk, “Teesüri Hayat”, *Millî Mecmua*, C. X, S. 109, ss. 1785-1786.

7- Lucien Lévy-Bruhl, “August Comte’un Felsefesi: II. Kitap”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VIII, S. 6, İstanbul, İkinci Teşrin 1932, ss. 1-26.

Lucien Lévy-Bruhl, “August Comte’un Felsefesi: V. Fasil”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IX, S. 2, İstanbul, Nisan 1932, ss. 81-102.

Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası

1- Giovanni Gentile, “Sanat ve Din”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, C. II, S. 9, Ağustos 1928, ss. 172-192.

2- Lucien Lévy-Bruhl, “İptidâi Zihniyet IX”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, C. III, S. 11, İstanbul, Nisan 1929, ss. 16-58.

3- Lucien Lévy-Bruhl, “Aşağı Cemiyetlerde Zihin Fonksiyonları”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, C. III, S. 12, İstanbul, Eylül 1929, ss. 41-60.

4- Lucien Lévy-Bruhl, “Aşağı Cemiyetlerde Zihin Fonksiyonları: İkinci Fasil-İştirak Kanunu”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, C. III, S. 13, İstanbul, İkinci Teşrin 1929, ss. 34-54.

5- Lucien Lévy-Bruhl, “Aşağı Cemiyetlerde Zihin Fonksiyonları: Üçünü Fasil: Kablelmantikî Zihniyetin Ameliyeleri”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 15, İstanbul, Mayıs 1930, ss. 53-65.²⁵¹

6- Lucien Lévy-Bruhl, “İptidâi Zihniyet X”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 16, İstanbul, Birinci Teşrin 1930, ss. 62-80.

7- Lucien Lévy-Bruhl, “İptidâi Zihniyet X”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 17, İstanbul, Birinci Kanun 1930, ss. 42-56.

²⁵¹ Makalenin sonunda henüz tamamlanmadığı bilgisi verilmektedir, ancak sonraki bölümlerine taraflarda rastlanmamıştır.

8- Lucien Lévy-Bruhl, “August Komte’un Felsefesi: I. Kitap”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun İlähiyat Fakültesi Mecmuası*, C. V, S. 19, İstanbul, Mart 1931, ss. 49-65.²⁵²

9- Lucien Lévy-Bruhl, “Bir ‘Başlangıç’ ”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Dârülfünun İlähiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 25, İstanbul, 1 Şubat 1933, ss. 1-39.

Sırât-ı Müstakîm (Sebîlürreşâd)

1- Muhammed Ferid Vecdi,, “Felsefe-i Hakka: İnsan ve İnsana Mütcellik Ahval”, (Emeği Geçen: Halil Nimetullah Öztürk), *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlü'r-Reşâd)*, C. I, S. 6, 18 Eylül 1324, ss. 89-90.

2- Muhammed Ferid Vecdi, “Felsefe-i Hakka” (Emeği Geçen: Halil Nime-tullah Öztürk), *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlü'r-Reşâd)*, C. I, S. 7, 25 Eylül 1324, ss. 138-139.

3- Muhammed Ferid Vecdi, “Felsefe-i Hakka: Mütalaa-i Kâinat”, (Emeği Geçen: Halil Nimetullah Öztürk), *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlü'r-Reşâd)*, C. I, S. 8, 2 Birinci Teşrin 1324, ss. 121-122.

4- Muhammed Ferid Vecdi, “Felsefe-i Hakka” (Emeği Geçen: Halil Nime-tullah Öztürk), *Sırât-ı Müstakîm (Sebîlü'r-Reşâd)*, C. I, S. 9, 9 İkinci Teşrin 1324, ss. 138-139.

Kelime-i Tayyibe

1- P. Schouvel, “İslam’ın İstikbali”, (Çeviren: Halil Nimetullah Öztürk), *Ke-lime-i Tayyibe Mecmuası*, C. I, S. 1, ss. 16-23.

Halil Nimetullah Öztürk’ün çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan yazı ve çevirilerinin dışında Türk Dil Kurultaylarında ve Türk Tarih Kurultayı’nda da ko-nuşmaları olmuş ve bunlar basılmıştır.²⁵³

²⁵² Makalenin sonunda henüz tamamlanmadığı bilgisi verilmektedir, ancak sonraki bölümlerine tara-malarda rastlanamamıştır.

²⁵³ Cumhuriyet Aslan, “agm.”, s. 64.

II.3. Halil Nimetullah ve *Ergene Dergisi*

Ergene Dergisi Halil Nimetullah Öztürk tarafından kurulmuş, 1946 yılında yayım hayatına başlamış bir kültür dergisidir. Derginin ilk sayısında derginin niçin çıktığına dair bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazıya göre yeni Türk devrimi Türk milletin önünde yeni bir yol açmış, Türk gençliği devrimin gerçekleştiği bu hayatın içine doğmuştur. Buna bağlı olarak artık eski anlayışlardan arındırılmış bir “Türklük” anlayışı gençlerin sinesinde yaşamaya başlamıştır. Öte yandan bu hayatı yaşarken önelere eskiden kalma devrim dışı unsurlar çıkabilecektir, dolayısıyla gençleri bu düşüncelerden korumak gerekir. Her toplum çağa ayak uydurabilmek için fertlerin ruhuna belli bir amaç aşılacaktır. Devrimin Türk toplumuna sunduğu bu amaç “Türkleşmek, laikleşmek ve çağdaşlaşmak”tır. İşte *Ergene Dergisi* gençleri bu doğru düşünceye ulaştıracak felsefe ve kültür yazılarıyla onları aydınlatacağı ve böylece onları doğru olan yola iletacaktır.²⁵⁴

Bu misyonla yayım hayatına başlayan dergide özellikle Öztürk’ün bu minvalde dil, din, laiklik, pozitivizm üzerine yazdığı yazılar, çeşitli konularda bilimsel-felsefi yazılar, sosyal bilimlerle ilgili yazılar, biyografi yazıları, edebi yazılar gibi çeşitli türlerde metinler yayımlanmıştır. Yayımlanan yazılar içinde özellikle Öztürk’ün pozitivist felsefeyle ilişkili yazıları dikkat çekmektedir. Derginin felsefi içerikli yazılarını da genel itibariye Halil Nimetullah kaleme almıştır. Bu yazılarında Auguste Comte ekseninde şekillenen düşüncelerini okuyuculara aktarmıştır. Ayrıca Öztürk’ün yazdığı “Kara Kuvvete Karşı” isimli yazı dizisi Öztürk’ün zihniyetini anlamak bakımından önemlidir. Dil konusunda da çeşitli yazılarını yine bu dergide yazdığı yazılarla dile getirmiştir.

Derginin ilk sayısı Mayıs 1946’da yayımlanmıştır. Ardından gelen yedi sayı; Ekim 1946²⁵⁵, Ocak 1947, Eylül 1947, Ekim 1947, Şubat 1948 ve son olarak Mayıs 1948 tarihlerinde İstanbul’da yayımlanmış, Mayıs 1948’de yayımlanan sayıdan sonra yayım hayatı tespit edilebildiği kadarıyla son bulmuştur.

²⁵⁴ *Ergene Dergisi*, “‘Ergene’ Niçin Çıkıyor? ”, C. I, S.1, İstanbul, Mayıs 1946, s. 3.

²⁵⁵ İkinci ve üçüncü sayı birlikte neşredilmiştir.

Dergide; Orhan Rıza Aktunç, Hakkı Süha Gezgin, Agâh Sırrı Levent, Ömer Faruk Emek, Enver Şazi Sirel, Nurullah Ataç, Tahir Nejat Gencan ve Ali Sabit Kahraman'ın yazıları bulunmaktadır. Ayrıca Nobel ödüllü yazar Knut Hamsun'un *Dünya Nimeti* isimli romanı pasajlar halinde Sevim Sirel ve Solmaz Sirel çevirisiyle yayımlanmıştır.

II.4. Halil Nimetullah Öztürk'ün İlmî Kişiliği

Halil Nimetullah Öztürk yazdığı eserler ve verdiği dersler bağlamında incelenecek olursa; felsefe, mantık, sosyoloji alanları ile ilgilenmiş, uzmanlığını felsefede yapmış bir felsefeci, Dârülfünunda çoğunlukla mantık derslerini yürütmüş bir müderris olarak kabul edilebilir.

Öztürk, felsefe ihtisasını Fransa'da yapmıştır. Felsefe uzmanlığını tamamladığı iki yıllık süre zarfında Lévy-Bruhl'un derslerini yakından takip etmiş, pozitivist felsefenin kurucusu Auguste Comte'a ilgi duymuştur.²⁵⁶ Onun ilmî kişiliğinin oluşmasında bu ihtisas sürecinin büyük etkileri olmuştur. Elbette ki kendisinin düşünce yapısının şekillenmesinde tek etken, aldığı bu yurtdışı eğitimi değildir. Tanzimat ile başlayan modernleşme süreciyle Batılı felsefe ve bilim anlayışlarını ifade eden pozitivizm, rasyonalizm gibi kavramlar Osmanlı düşünce sistemi içerisine girmiştir. Bu kavramlar dönemin aydınları arasında popülerlik kazanmıştır.²⁵⁷ Öztürk, bu dönemin aydınlarından biri olduğu için bu yeni kavram ve anlayışlar onun düşünce dünyasında da yer bulmuştur.

Halil Nimetullah'ın ilmî kişiliği başlığı altında felsefe dışında; sosyoloji, psikoloji gibi disiplinlerle ilgili düşüncelerine, ayrıca devlet, ulus gibi meselelere dair fikirlerine de yer verilmiştir. Cumhuriyet Dönemi düşüncesinin felsefi yönü kadar siyasi ve sosyal açılımı da vardır.²⁵⁸ Bu dönem düşünürlerinden olan Halil Nimetullah da dönemin ruhuyla paralel olarak hem ilmî hem felsefi hem de sosyal alandaki pek çok mesele hakkında düşüncelerini dile getirmiştir. Öztürk'ün düşüncelerinin bu kadar geniş bir yelpazede değerlendirilmesinin nedeni, onun bu fikirlerini belli bir

²⁵⁶ Hamit Er, *İstanbul Darülfünûnu İlähiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, s. 157.

²⁵⁷ Bekiryazıcı, "agm.", ss. 253-254.

²⁵⁸ Bayraktar, *age.*, s. 9.

merkezden hareketle kurgulamasıdır. Öztürk'ün: “Şu halde sistem demek bir filozofun kendi düşünmesine göre bütün felsefi konuları birleştiren bir bütün dünya görüşü kurması demektir.”²⁵⁹ cümlesi yukarıda verilen yargıyı destekler niteliktedir. Bu nedenle Öztürk'ün ilmî kişiliğiyle ilgili değerlendirmede onun sadece felsefeyle ilişkili görüşlerine yer verilmemiş, bütüncül bir yaklaşımla pek çok meseleye dair düşünceleri verilmiştir. O, felsefesinin merkezine koyduğu pozitivist anlayışı her alanda işletmiştir. Bu minvalde önce felsefe anlayışı, ardından da çeşitli alanlardaki düşüncelerine bu bölümde yer verilecektir.

II.4.1. Felsefe Anlayışı

Öztürk'ün ilmî kişiliğini incelerken öncelikle onun ihtisas alanı olan felsefe ile ilgili düşüncelerini irdelemek isabetli olacaktır. Bu noktada onun *felsefe* kavramıyla ilgili ortaya koyduğu düşünceleri önemlidir. Halil Nimetullah'ın 1925 yılında yazdığı bir yazısında *felsefe* kelimesinin, yazının yazıldığı tarihten sekiz dokuz yıl kadar önce tam anlamıyla hudutları çizilebilmiş bir sözcük olmadığını ifade eder. *Hikmet* kelimesinin de felsefeyi tam manasıyla karşılayamadığını belirtmiştir.²⁶⁰ Önceleri Osmanlı düşünce geleneğinde hikmet kelimesi felsefeyi karşılarken, Tanzimat sonrasında bu kelime önceki kullanımından farklı olarak kendisiyle ilişkili olmayan modern bilimler için kullanılmış, ardından da II. Meşrutiyet'ten sonra kelimenin felsefeyle ilişkili olarak kullanımı zaman içerisinde azalmıştır. Günümüzde ise hikmet kelimesi Batı felsefesiyle ilişkili olarak kullanılmamaktadır.²⁶¹ Hikmet kelimesinin etki sahasının klasik Osmanlı düşüncesinden II. Meşrutiyet sonrasında değin geçirdiği bu değişim, Halil Nimetullah'ın düşüncelerinde de yer bulmuş ve onun dünyasında da bu kelime “felsefe”yi karşılayamamıştır. Bu bağlamda hikmet kelimesiyle ilgili verilen malumat ve Halil Nimetullah'ın hikmet kelimesine yüklediği anlam, bir arada değerlendirildiğinde Öztürk'ün, Batı felsefesi merkezli bir felsefe anlayışı geliştirdiği söylenebilir.

²⁵⁹ Halil Nimetullah Öztürk, *Felsefe* (Halil Nimetullah Öztürk'ün takrirlerinden tutulmuş ve kendisi tarafından görülmüş ders notlarıdır.), (Hazırlayanlar: Müfid Aripek, Niyazi Sezer), Marifet Basımevi, İstanbul, 1944, s. 5.

²⁶⁰ Halil Nimetullah Öztürk, “Felsefe İstilahları 1-Principe”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 3-4, İstanbul, Temmuz-Birinci Teşrin 1926(1341), s. 179.

²⁶¹ Ömer Faruk Altıparmak, “Hikmet Felsefe İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Ocak-Haziran 2003, ss. 106-107.

Öztürk'ün felsefe kelimesi özelindeki bu değerlendirmelerinin ardından onun felsefe tanımına da yer vermek gerekir. Kendisinin felsefeye ilişkin ilk eseri olan *Dârülfünun'da Felsefe Dersleri* adlı kitabında felsefenin iki tanımına dikkat çeker. Bunlardan ilki: “Felsefe, kâinatın en son açıklamasından başka bir şey değildir.”²⁶² diğeri ise: “Felsefe esasen nefs-i natıkanın incelenmesi ve araştırılmasıdır.”²⁶³ şeklindedir. Öztürk bu iki tanımı verdikten sonra özellikle ikinci tanımın modern felsefeyle tamamen uyumlu bir yapıda olduğunu söyler.²⁶⁴ Bu tanımın felsefeye daha belirlenmiş bir konu kazandırdığını da ayrıca belirtir.²⁶⁵ Onun bu tanımlardan ikincisini modern felsefe ile uyumlu olarak nitelemesi, dönemin bilim-felsefe anlayışı olan olgucu tavırla doğrudan ilişkilidir. Zira olgucu felsefenin “kâinatın en son açıklaması”nın tespiti gibi bir meselesi yoktur. Bu mesele daha çok eşyanın kökenine dair bir sorundur.²⁶⁶ Ayrıca pozitivizm duyularıyla algılayamadığı hiçbir şeyi araştırma sahasına almaz.²⁶⁷ Kâinatın en son açıklaması metafizik alana işaret eden bir problem olduğu için, araştırma ve deney sahasına giren bir problem değildir. Dolayısıyla Öztürk ikinci tanımı öne çıkarmıştır.

Halil Nimetullah, felsefeyi insana dair sorgulamalarla hudutlandırmıştır. Öztürk'e göre bilimin konusu doğa iken, felsefenin konusu insandır.²⁶⁸ Ona göre metafizik alan, felsefenin konusu olan insandaki ruhsal boyutun doğru anlaşılmasından ve buna bağlı olarak açıklanamayan bu tinselliğin maneviyatla açıklanmaya çalışılmasından doğmuştur. Öztürk, bu görüşünü şu şekilde temellendirmiştir: Ona göre filozof fizik sahada cansız varlıklardan başlayarak, önce canlılara ardından da canlı varlıklar içinde “nefs-i nâtika” sahibi olan insana doğru bir araştırma işine koyulur. Bu araştırma serüveni insanın anlaşılması evresine geldiğinde insanın düşünme yeti-

²⁶² Öztürk, *Dârülfünun'da Felsefe Dersleri*, s. 150.

²⁶³ *age.*, s. 150.

²⁶⁴ Ay.

²⁶⁵ *age.*, s. 162.

²⁶⁶ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, (Çeviren Erkan Ataçay), Bilge Su Yay., Ankara, 2019, s. 181.

²⁶⁷ Veysel Sönmez, “Auguste Comte (1788-1857) Pozitivizm (Olguculuk)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, S. 3, 2010, s. 161.

²⁶⁸ Halil Nimetullah Öztürk, “Bireysel Ruh Bilim Değil Toplumsal Ruh Bilim”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 8, İstanbul, Mayıs 1948, s. 2.

siyle bir olan ve madde âleminde karşılığı olmayan birtakım imgeler oluşur. Bu imgeler madde âlemine ait olmadığı için metafizik öge olarak değerlendirilir.²⁶⁹

Filozof, insanda var olduğunu düşündüğü bu metafizik unsuru daha önce araştırma sahasına aldığı akılsız canlılara ve cansızlara doğru yayar. Böylece hem fertte hem ferdin dışındaki âlemden metafizik unsurların var olduğu zannına kapılır. Öztürk, Platon'dan Kant'a değin pek çok filozofun bu yanı sıra düştüğünü belirtir. Ona göre aslolan bu değildir. İnsan düşüncesinde görünen bu imgelemler Öztürk'ün tabiriyle ferdin "toplumsal fizik" ten almış olduğu izlenimlerdir. Dolayısıyla ferdin metafizik olarak algıladıkları, aslında toplum gerçekliğinden insanın zihnine gelen izlenimlerden başka bir şey değildir. Verilen bilgilerde de görüldüğü üzere Öztürk, metafiziğin sahasına giren felsefi problemleri sosyoloji sahasına dâhil ederek çözme eğilimi göstermiştir. Metafiziğin felsefe disiplini olarak ortaya çıkmasının nedeni, felsefi açıdan çözümsüz kalan ve muğlaklaşan problemlere cevap bulma ihtiyacıdır.²⁷⁰

Halil Nimetullah'ın felsefeye yüklediği anlam, felsefenin kapsamıyla ilgili görüşleri verilen malumatta da görüldüğü üzere hep insan-felsefe ve sosyoloji kavramlarıyla konumlanmıştır. Onun felsefe metodolojisiyle alakalı anlayışı da bu kavramlar etrafında şekillenmiştir. Öztürk, felsefe metodunu ortaya koyarken önce bilimle felsefenin sınırlarını çizmiş ardından da felsefenin izlediği metodu anlatmıştır. Ona göre felsefeyle bilimin sınırları sordukları soruların derecesi noktasında ayrılır. Bilim ikincil sorular sorarken; felsefe, ilk nedene dair sorular sorar. Bu nokta Öztürk'ün sisteminde felsefe ve bilimin ayrıldığı noktadır. İlk nedene dair sorulabilecek sorular artık problemin bilimin sahasından çıktığını gösterir. Felsefe, ilimlerin hepsinin bir asla, ortak bir ilk nedene bağlanması işini yürütmüştür. Öztürk'e göre felsefenin bu ilk neden bağlamında tabiata ve topluma ait soruları vardır. Filozoflar tabiat ve toplumun ayrılığını sezmeyle beraber bunları tek bir nedene bağlamak yolunu tutmuşlardır. Halil Nimetullah bu anlayışa Kant'ın numenlerini örnek olarak zikretmiştir.²⁷¹ Bilindiği üzere Kant, duyular aracılığıyla elde edilen sahayı fenomen kav-

²⁶⁹ Halil Nimetullah Öztürk, "Fizik ile Metafizik", *Ergene Dergisi*, C. I, S. 7, İstanbul, Şubat 1948, ss. 2-3.

²⁷⁰ Öztürk, "Fizik ile Metafizik", s. 3.

²⁷¹ Halil Nimetullah Öztürk, "Cemiyetçilik Mezhebi" *Millî Mecmua*, C. IX, S. 106, İstanbul, 15 Mart 1928, ss. 1703-1704.

ramıyla ifade eder. Numen ise insanın tam anlamıyla kavrayamayacağı metafizik ve Tanrıyla ilişkili alandır.²⁷² Ona göre bu durum felsefede her ilmin problemlerinin ortak bir nedene bağlanmasına ve buna bağlı olarak monizmin gelişmesine neden olmuştur. “Cemiyetçilik Mezhebi”²⁷³’nin çıkmasıyla beraber toplumla doğanın, mekân ve vasıflarının aynı olmadığı anlaşılmış, böylece kökene dair geliştirilen monist anlayış plüralizme doğru yol almıştır. Bu ayrışmayla beraber felsefenin meselelerinin bir kısmının araştırma sahasının sosyolojiye ait olduğu görülmüş ve böylece bu meseleler sosyoloji alanına dâhil edilmiştir.²⁷⁴ Bu bağlamda tabiat dışında toplum gerçekliğini görüp bu alanın bir araştırma sahası haline gelmesini sağlayan, Öztürk’ün nazarında Auguste Comte olmuştur.²⁷⁵

Halil Nimetullah’ın felsefi problematik sahası zaman içerisinde değişim göstermektedir. Öztürk’ün 1912 yılında yazdığı *Dârülfünûn’da Felsefe Dersleri* isimli kitabında, insanın felsefede bir problem sahası olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında her şeyin bir asla bağlanması anlayışının bilimler özelinde ele alındığında bilim felsefesiyle ilişkili bir faaliyet olduğunu, bu alanın da felsefenin konularından olduğunu söylemektedir.²⁷⁶ Bu görüşlerini kaleme aldığı eserini yazmasının ardından yaklaşık olarak yirmi yıl kadar sonra yazdığı bir yazıda yukarıda da ifade edildiği gibi felsefenin problematik sahasının insanla sınırlı olduğunu belirtmiştir.²⁷⁷ Bu durum muhtemelen olgucu felsefenin düşüncelerine tam anlamıyla hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Zira Halil Nimetullah’ın bir önceki paragrafta ifade edilen her şeyin ilk nedeniyle ilgili ortaya koyduğu düşünceleri, Auguste Comte’un fenomenlerin hepsinin aynı ilkeye bağlanmasının imkânsızlığı anlayışıyla benzerlik gösterir. Auguste Comte’a göre fizyolojiden ruh bilime kadar tüm fenomenleri tek bir yasaya bağlama girişimi, en parlak zekâlar için bile imkânsızdır. Buna bağlı olarak da pozitif felsefenin amacı bu olmayacaktır. Pozitif bilim ilk neden problemiyle ilgilenmeyecektir.²⁷⁸

²⁷² Mustafa Çakmak, “Kant’ın Numen-Fenomen Ayrımı ve Metafizik Eleştirisinin John Hick’in Din Felsefesine Etkileri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. XI, S. 3, 2011, s. 190.

²⁷³ Sosyoloji kastedilmektedir.

²⁷⁴ Öztürk, “Cemiyetçilik Mezhebi”, ss. 1703-1704.

²⁷⁵ Halil Nimetullah Öztürk, “Doğa ile Toplum”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 6, İstanbul, Ekim 1947, s. 3.

²⁷⁶ Öztürk, *Dârülfünûn’da Felsefe Dersleri*, ss. 156-160.

²⁷⁷ Öztürk, “Bireysel Ruh Bilim Değil Toplumsal Ruh Bilim”, s. 2.

²⁷⁸ Comte, *age.*, ss. 73-75.

Halil Nimetullah'ın buraya kadar verilen düşüncelerinin ardından metot noktasında felsefi sisteminin nasıl işlediğini de “insan” meselesi üzerinden şu şekilde açıklar: İnsan araştırması yapılırken başvurulacak olan bilimler; biyoloji, psikoloji ve sosyolojidir. Biyoloji insanın organizma olma boyutunu araştırırken, psikoloji ruhsal boyutunu, sosyoloji de içtimai boyutunu araştırır. Bu minvalde psikoloji ve biyoloji kadim bilim dallarındandır. Öte yandan sosyoloji oldukça yeni bir disiplindir. Dolayısıyla Öztürk'ün sistemine göre sosyolojinin olmadığı dönemlerde felsefe hep eksik kalmıştır. Öztürk, bu minvalde sosyoloji bilimi ortaya çıkmadan önce yaşayan filozofları sadece filozof olarak değerlendirirken, sosyoloji disiplininin ortaya çıkmasından sonra düşüncelerini bu bağlamda şekillendiren filozofları filozof-sosyolog olarak nitelendirmiştir.²⁷⁹

Öztürk'ün felsefesinde toplum ve insan ilişkisini sürekli bir arada tutma çabasının nedeni toplumun insan üzerindeki etkisinden ileri gelmektedir. Öztürk'e göre toplumun insandaki tinsel varlığın oluşmasında büyük bir rolü vardır. Halil Nimetullah, canlıların çeşitli tekâmül süreçlerinden geçmesinin ardından insanın en evrimleşmiş varlık olarak ortaya çıktığını belirtir. İnsanın organizma boyutunun yanında tinsel boyutunun da var olduğu başta Aristoteles olmak üzere pek çok filozof tarafından sezilmiştir. Bu tinselliğin en önemli vasıflarından birinin insanın düşünme ve buna bağlı olarak geliştirdiği konuşmadır. Öztürk'e göre, insandaki ruhsallığın eski çağlarda nefsten sadır olduğu düşüncesi, genel teamül olmuştur. Bu bağlamda insanın tinsel boyutuna dair çeşitli görüşler ortaya koyulmuştur. Ancak insandaki bu tinsel boyutun, toplum tarafından insana verilebileceği ihtimali düşünülmemiştir. İnsandaki ahlak ve din duygusu gibi kavramlar çeşitli düşünürler ve bilim adamları tarafından psikolojiyle açıklanmaya çalışılmış ancak bu da yetersiz kalmıştır. Öztürk, bu noktada Comte'un “toplumsal gerçekliği” görmesiyle beraber bu muğlâklığın ortadan kalktığı kanaatindedir.²⁸⁰

Görüldüğü üzere Halil Nimetullah'ın kendi düşüncelerini oluşturmasında Auguste Comte'un büyük payı vardır. Bilindiği gibi pozitivizm kavramı Auguste Comte'un çalışmalarıyla bilimsel bir hareketin adı olmuştur. Yalnızca gözlemlenebi-

²⁷⁹ Öztürk, “Doğa ile Toplum”, ss. 2-3.

²⁸⁰ Halil Nimetullah Öztürk, “İnsan”, *Ergene Dergisi*, C. I, S.1, İstanbul, Mayıs 1946, ss. 4-6.

len ve ölçülebilen şeyin araştırmanın konusu olduğu düşüncesi modern bilim anlayışının felsefi temellerini atmıştır.²⁸¹ Bu bilim anlayışına bağlı olarak Halil Nimetullah insanların pozitivist felsefe devri gelinceye dek sorunlarına çözüm arama noktasında göğe baktıklarını, Platon'dan itibaren gelmiş geçmiş filozofların dahi kendilerini göğe bakmaktan alıkoyamadıklarını ifade etmiştir. Ona göre bu döngü Auguste Comte'un "pozitivist felsefe" yi kurmasıyla beraber son bulmuş ve felsefe tarihi metafizik felsefe dönemi ve pozitivist felsefe dönemi olarak ikiye ayrılmıştır.²⁸²

Öztürk'ün felsefeyi dolayısıyla bilimi devirlere ayırarak açıklaması ve Comte sonrasında ideal olan bilim ve felsefe anlayışı olarak değerlendirmesi doğrudan doğruya Comte'un üç hal yasasıyla ilişkilidir. Comte'un üç hal yasasına göre düşünceden bilime araştırma alanlarının her birinde üç temel dönem vardır. Bu dönemlerden ilki ve en ilkeli teolojik dönem, ikincisi bir geçiş dönemi olan metafizik dönem, üçüncüsü ise pozitif dönemdir. Bu dönemlerden ilkinde insanoğlu fenomenlerin nedenini doğüstü güçler ilkesiyle açıklar. Bir sonraki adım olan metafizik dönemdeyse soyut güçler fenomenlerin ilkesidir. Bu soyut güçler cisimleşmiştir. Son adım olan pozitif dönemdeyse artık mutlak ilkelere ulaşmanın imkânsızlığının anlaşıldığı ve gözlemlenen fenomenlerin art ardalığından birtakım yasalara ulaşılmaya çalışıldığı dönemdir.²⁸³ Görüldüğü üzere Öztürk bu devirli felsefe anlayışını, Comte'un üç hal yasasından olduğu gibi kendi düşünceleri arasına almıştır.

Öztürk'e göre, Comte'un çalışmalarıyla felsefe ve bilimde metafizik dönem aşılmış ve pozitif döneme girilmiştir. Buna rağmen metafizik anlayıştan kurtulamayıp hala eskilerin yolunu tutanlar da bulunmaktadır. Öztürk bu eleştiriyi yönelttiği kişiyi de zikretmiş ve o kişinin Bergson olduğunu söylemiştir.²⁸⁴ Bilindiği üzere Bergson sezgi temelli, metafiziği bilimin ulaşamadığı hakikatlere ulaşmada bir araç olarak gören, bilimsel bilginin bu yolla desteklenebileceğini öngören felsefi anlayışı

²⁸¹ Cihan Ballıkaya, "Pozitivizm: Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Etkileri", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, 2015, s. 89.

²⁸² Halil Nimetullah Öztürk, "Yer ile Gök", *Türk Dili Dergisi*, C. I, S. 6, Mart 1952, ss. 356-358.

²⁸³ Comte, *age.*, ss. 16-19.

²⁸⁴ Öztürk, "Yer İle Gök", s. 45.

ortaya koymuştur.²⁸⁵ Öztürk Bergson'un bu görüşünden ötürü, onun pozitivist akımdan sonra doğmuş olmasına rağmen böyle bir anlayış geliştirdiğini ifade ederek onu eleştirmiştir.²⁸⁶ Halil Nimetullah'ın eserlerinin bibliyografyasının verildiği bölümde görüldüğü üzere çevirilerinin genel ekseriyeti pozitivist felsefe ve sosyoloji anlayışının temsilcilerinden oluşmakla beraber Bergson'un *Şuûrun Bilâ-Vâsıta Mu'taları Hakkında* isimli eserini de çevirdiği görülmektedir. Bergson'la ilgili niçin böyle münferit bir çeviri yaptığı da onun bu eleştirisiyle açıklık kazanmıştır.

Comte'un pozitivist felsefe-bilim anlayışı, Halil Nimetullah için büyük bir öneme sahiptir. Zira Halil Nimetullah'a göre, felsefe tarihinde Comte ile bir kırılma olmuş, felsefenin ana konularından biri olan metafizik adeta işlevsiz hale gelmiştir. Metafizik olarak nitelendirilen şeyin aslında başka bir fizik sahadan geldiği, bu alanın toplum içinde gelişen başka bir fizikten neşet ettiği anlayışı onun buradaki düşüncelerinin özeti gibidir. Öztürk bu alanın Comte tarafından bir araştırma sahası haline getirilmesiyle kapalılık içeren metafizik alan pozitifleşmiştir. Bu yeni araştırma sahası Comte'un pozitif bilim anlayışıyla temellendirilecektir. Halil Nimetullah'ın felsefe-bilim ve sosyoloji etrafında şekillendirdiği düşüncelerinin temel kavramları bu minvalde fert ve cemiyet olmuştur. İlerleyen sayfalarda Öztürk'ün bu iki kavramın birbiriyle olan irtibatının boyutları daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır ancak burada şu kadarına yer verilebilir ki Öztürk, insanla ilişkili her şeyi toplum üzerinden açıklamıştır. Bu durum felsefi görüşlerinin sosyolojinin sahasına kaymasına yol açmıştır. O sisteminde her ne kadar toplum bilimle felsefenin metafizik içerikten kurtarıldığını düşünse de onun anlayışında toplum, metafizik bir içerik haline gelmiştir.

Pozitivizmin Osmanlı'daki temsilcilerinin hemen hiçbiri bu akıma eleştirel bir bakış açısıyla bakmamış, pozitivizmin savunuculuğunu yapmıştır.²⁸⁷ Halil Nimetullah Öztürk de bu anlamda pozitivizmin tanıtımını yapmış ve savunuculuğunu üst-

²⁸⁵ Mehmet Nuri Demir, "Henri Bergson'un Metafizik ve Sezgi Boyutlu Epistemolojisinin Yapı Taşları", *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C. I, S. 2, Kasım 2018, ss. 111-112.

²⁸⁶ Öztürk, "Doğa ile 'Toplum'", s. 3; Öztürk, "Yer İle Gök", s. 45.

²⁸⁷ Murtaza Korlaelçi, "agmd.", s. 222.

lenmiş bir Cumhuriyet aydınıdır. Öztürk'ün felsefi düşünceleri Ziya Gökalp gibi²⁸⁸ pozitivismdeki toplum kavramına yüklenen anlam ekseninde şekillenmiştir. Halil Nimetullah'ın toplum merkezli düşünce anlayışı, felsefi sahadaki fikirlerine bağlı olarak şekillenen ve onun sisteminde çok büyük bir öneme sahip olan mantık disipliniyle ilişkili görüşlerini de etkilenmiştir. Bu minvalde toplum ve ferde yüklediği anlama aşığıda yer verilecektir.

II.4.2. Mantık Anlayışı

Halil Nimetullah, klasik mantık anlayışında zihnin işlemesi ve dış dünyayla irtibata geçmesiyle zihinde birtakım imgeler oluştuğunu, bu imgelerin birikmesiyle zihnin bunlardan genel kavramlar ürettiğini, en nihayetinde de zihnin bu kavramlar arasında ilişkiler kurarak birtakım hükümlere ulaştığını söyler. Öztürk, klasik mantığa ait olan zihnin işleyişiyle ilgili verdiği malumatın ardından bu anlayışı eleştirmiştir. Klasik mantığa yönelttiği ilk eleştiri harici âlemle neyin kastedildiğinin belirsiz olmasıdır. Bunun yanında dış dünyadan gelen veriler klasik mantıkta bölümlenmemiştir. Buna bağlı olarak zihinde bunların nasıl işlendiği de kapalı kalmıştır. Öztürk'e göre bu kapalılığın giderilmesi için dış dünyayı, doğa ve toplum olarak ayırmak gerekir.²⁸⁹ Ona göre mantık geçmişten beri yalnızca doğa üzerinden işletilmiştir. Hâlbuki bu Öztürk'e göre yanlış bir yaklaşımdır. Klasik mantık yalnızca doğadan aldığı verilerle insan aklına dayanmaktadır. Toplumsal varlığın fark edilmesiyle artık klasik mantığın yetersizliği ortaya çıkmıştır. Bu yeni mantık alanı Comte gibi toplumsal varlığı sezmiş felsefecilerin gayretleriyle açılmıştır.²⁹⁰ Bu şekilde temellendirdiği vicdan mantığı ona göre, ferden toplumdaki verilerle oluşturduğu toplumsal hayatımızı düzenleyen ve duygularımızı idare eden mantık alanıdır.²⁹¹ Bu anlayıştan yola çıkarak Halil Nimetullah mantık sistemini oluşturmuş ve ikili bir mantık anlayışı ortaya koymuştur.

²⁸⁸ Bkz.: Murtaza Korlaelçi, "Pozitivist Düşüncenin İthali", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 2009, ss. 214-222.

²⁸⁹ Halil Nimetullah Öztürk, "Gerçeklik ve Değer Yargıları Değil Nitelik ve Değer Yargıları", *Ergene Dergisi*, C. I, S. 4, İstanbul, Ocak 1947, s. 2.

²⁹⁰ "Prag Felsefe Kongresi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18.12.1934, s. 3.

²⁹¹ Halil Nimetullah Öztürk, "Akıl Mantığı Vicdan Mantığı", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 6, İstanbul Temmuz-Ağustos 1927, ss. 494-495.

Halil Nimetullah görüşlerinde genel olarak etkilendiği isimlerin içinde Lévy Bruhl'ün bulunduğu daha önce de ifade edilmişti. Halil Nimetullah mantığa dair bu düşüncelerinde de ondan büyük ölçüde etkilenmiştir. Öztürk'ün ortaya koyduğu iki ayrı mantık alanından oluşan anlayışında vicdan mantığıyla ifade edilen mantık alanının, Lévy Bruhl'ün iptidai mantığıyla benzerlikler taşıdığı görülmektedir. Halil Nimetullah, mantık alanında Bruhl'ün yanı sıra Fransız psikolog Theodul  Armand Ribot'tan da istifade etmiştir.²⁹² Zaten kendisi de Cumhuriyet Gazetesi'ne Prag'daki Felsefe Kongresi dönüşü verdiği bir röportajda kongreye sunduğu bu mantık anlayışının Comte'un toplumsal gerçekliği görmesi, Ribot'un hissiyat mantığını ortaya koyması, Durkh im'in kıymet hükümleriyle ilgili düşünceleri ve en nihayetinde Bruhl'ün maşeri tasavvurları ortaya koyması sonucu geliştiğini ifade eder. Öztürk, tüm bu düşünceleri sentezleyerek vicdan mantığı isimli mantık alanını ortaya koyduğunu belirtmektedir.²⁹³

Öztürk'ün iki ayrı mantık alanından müteşekkil olan mantık anlayışı kendi ifadesine göre özgün bir düşüncedir.²⁹⁴ Halil Nimetullah kendi geliştirdiği bu anlayışı davet üzerine katıldığı Paris'te 1934 yılında gerçekleşen VIII. Beynelmilel Felsefe Kongresi'nde sunmuştur.²⁹⁵ Öztürk'ün orijinal bir görüş olarak ortaya koyduğunu ifade ettiği bu yeni mantık anlayışı iki ayrı başlık halinde aşağıda incelenecektir.

II.4.2.1. Akıl Mantığı

Halil Nimetullah'ın akıl mantığını açıklarken öncelikle onun anlayışında nefse birtakım veriler sağlayan dış âlemden bahsetmek gerekir. İnsan duyuları vasıtasıyla kendi varlığı dışında varlık gösteren dış âlemden birtakım veriler alır. Bu verileri aldığı mek na, şeniyet-gerçeklik denir. Şeniyet her an oluşmaya devam eden, tabii olduğu kanunları olan bir yapıdır. İnsanın bu âlemlerle irtibata geçmesi sonucu tabiat da denilebilecek bu gerçeklikten birtakım veriler alır, bu veriler zihni faaliyetlerden ge-

²⁹² Öner, *age.*, ss. 162-163; Aslan, "agm", s. 15.

²⁹³ "Prag Felsefe Kongresi", *Cumhuriyet Gazetesi*, 18.12.1934, s. 3.

²⁹⁴ Halil Nimetullah Öztürk, "Bir Tenkit Münasebetiyle", *Milli Mecmua*, C. VIII, S. 95, İstanbul, 1 Birinci Teşrin 1927, s. 1526.

²⁹⁵ Cumhuriyet Aslan, "Halil Nimetullah Öztürk'te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hüseyin Akyüz), *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 1995.

s. 73; "Halil Nimetullah Bey", *Cumhuriyet Gazetesi*, 30.08.1934, s. 5.

çerler.²⁹⁶ Bu faaliyetlerden sonra oluşan ilk unsur mefhumdur. Fransızcada *idée* kavramıyla ifade edilen mefhum, zihin faaliyeti sonucu oluşan en yalın unsurdur. Elma dediğimizde zihinde oluşan tasarım bu tarz yalın mefhumlara örnektir.²⁹⁷

Mefhumların zihinde birikmesi ve işlemlere tabi tutulması sonucunda tek tek mefhumlar *représentation concépte* kelimesiyle de ifade edilen külli mefhumlara dönüşür.²⁹⁸ Öztürk, zihne gelen bu verilerin birtakım sınıflandırmalara tabi tutularak kavramlaştırıldığını ifade eder. Bu kavramlaştırma faaliyetinin bir sonraki adımı bu kavramlardan yola çıkarak hükümler oluşturmaktır. Oluşan bu hükümler; renk, tat, koku gibi duylulara hitap eden nitelikle ilişkili yargılardır. Akıl mantığının faaliyetleriyle ortaya çıkan bu yargılara, nitelikle ilgili bilgi verdikleri için keyfiyet hükümleri denir.²⁹⁹ Öztürk, keyfiyet hükümleri kelimesiyle ifade ettiği bu yargılara dilin Öztürkçeleşmesiyle ilgili yürüttüğü çalışmalar sonucunda nitelik yargıları diyecektir.³⁰⁰

İşleyişi yukarıda tarif edildiği şekilde olan akıl mantığı bu minvalde objektiftir. “Güneş sıcaktır.” yahut “Kitap yeşildir.” denildiğinde verilen hüküm subjektiflik içermeyecektir. Çünkü duylularla ilişkili olan nitelik yargıları tüm bireyler için aynıdır. Bu yargılar zihni faaliyetler sonucu oluştuklarından çelişki de kabul etmezler.³⁰¹

Halil Nimetullah’ın buraya değin akıl mantığı olarak ifade ettiği bilgiler klasik Aristo mantığıdır. Bilindiği üzere insan sürekli bilmek ve anlamak için çaba sarfetmektedir. Ancak zaman zaman onun sosyal, ahlaki ve ruhsal yönü doğru düşünmesini sağladığı kadar sistemsiz ve yanlış düşünmeye de sevketmiştir. İnsandaki düşünme faaliyeti Aristoteles’in *Organon* adlı eserinde ortaya koyduğu düşünceleriyle doğru ve sistemli hale getirilmeye çalışılmıştır.³⁰² Halil Nimetullah’ın akıl mantığı başlığı altında dile getirdikleri esasında öteden beri bilinen Aristo mantığıdır. Zaten

²⁹⁶ Halil Nimetullah Öztürk, “Şeniyet ve Hüküm”, *Milli Mecmua*, C. VIII, S. 96, İstanbul, 15 Birinci Teşrin 1927, s. 1542.

²⁹⁷ Halil Nimetullah Öztürk, “Felsefe İstılahları 4-*Représentation Collective-Représentation-Concepte-Idée*”, *Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 2, İstanbul, Haziran 1928, ss. 210-211.

²⁹⁸ Öztürk, “agm.”, s. 212.

²⁹⁹ Halil Nimetullah Öztürk, “Akıl Mantığı Vicdan Mantığı”, ss. 490-491.

³⁰⁰ Öztürk, “Gerçeklik ve Değer Yargıları Değil Nitelik ve Değer Yargıları”, s. 3.

³⁰¹ Öztürk, “Akıl Mantığı Vicdan Mantığı”, ss. 494-495.

³⁰² Bayram Dalkılıç, Yakup Akyüz, *Aristoteles ve Bacon’a Göre Tümevarım*, Kardelen Yay., İstanbul, 2017, ss. 7-8.

kendisinin de bu alanı açıklama ihtiyacı hissetmesi bu mantık alanının yetersizliğini göstermek ve bu manada toplumdan beslenen vicdan mantığıyla mantık alanında gördüğü bu boşluğu tamamlama gayretidir.³⁰³ Halil Nimetullah'a göre akıl mantığı insandan neşet eden hükümlerin oluşması için yeterli değildir. Hükümler ona göre tek çeşit değildir. İnsanda iki tür hüküm bulunmaktadır. İşte bu noktada Halil Nimetullah'ın ikinci bir mantık alanı olarak orataya koyduğu vicdan mantığı devreye girmektedir. Aşağıda Öztürk'ün ikinci tür hükümleri ortaya koyduğunu ifade ettiği vicdan mantığıyla ilgili düşüncelerine yer verilecektir.

II.4.2.2. Vicdan Mantığı

Halil Nimetullah, bireyden pek çok hükmün sadır olduğunu söyler. Önceleri bu hükümlerin sadece zihinden çıktığı anlayışı hâkimken yakın dönemde ilk başta Kant olmak üzere pek çok filozof zihnin yani dolayısıyla akıl mantığının yetersiz kaldığını fark etmiştir. Öztürk Kant'ın bu eksikliği fark etmesine rağmen içtimai varlığı sezemediği için ikinci bir mantık sahası olduğu fikrini ortaya koymadığını ifade etmektedir. Comte, toplumsal varlığı ortaya koymasıyla beraber ikinci bir mantık alanının tespitinin de yolunu açmıştır. Comte'tan sonra Alman sosyolog Georg Simmel de (1858/1918) bu ikili mantık anlayışını sezmiştir. Stuart Mill de zihnin dışında korku ve arzularımızı düzenleyen meyiller olduğundan bahsetmiştir. Halil Nimetullah'a göre bu filozofların düşünceleri, yalnızca zihni fakülteden müteşekkil olan mantığın yanında vicdan mantığı anlayışının geliştirilmesi yolunda atılmış adımlardır.³⁰⁴

Öztürk'ün tespitinin temellerini Comte'a dayandırdığı bu yeni mantık alanının yani vicdan mantığının akıl mantığından farkı temelde beslendiği kanalın farklı olmasıdır. Akıl mantığı tabiattan beslenirken, vicdan mantığı toplumdan beslenir. Bu bağlamda iki alanın farkı için şöyle bir örnek vermek mümkündür: Tabiat ferde “Dağ”, mefhumunu verir, toplumsa “Kaf Dağı” mefhumunu verir. Toplumdan ferde gelen ve vicdan mantığının malzemesini oluşturan bu verilere *représentation collective* yahut *ma'şerî tasavvur* denir. Ma'şerî tasavvurların nesilden nesile aktarılan bir

³⁰³ “Prag Felsefe Kongresi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 18.12.1934, s. 3.

³⁰⁴ Öztürk, “agm.”, s. 496; Halil Nimetullah Öztürk, “Son İzah”, *Millî Mecmua*, C. IX, s. 100, İstanbul, 15 Birinci Kânun 1927, s. 1608.

yapısı vardır. Vicdan mantığının malzemesini oluşturan ma'şerî tasavvurlar, toplumsal vicdanın verdiği kıymete göre hüküm alırlar. Bu hükümler güzellik, iyilik, adalet gibi kıymetlerdir. Bu kıymetleri idare eden unsur da vicdandır. Bundan dolayı kıymet hükümleri yahut başka bir ifadeyle değer yargıları subjektiftir. Vicdan mantığında zihin değil duygu hâkimdir.³⁰⁵ Ancak bu noktada şu ifade edilmelidir ki Halil Nimetullah vicdan mantığının konusunun duygular değil, duyguların kendinde galip bulunduğu ma'şerî tasavvurlar olduğunu belirtmiştir. Kendisinin bu noktadaki görüşlerinin Ribot'un hissiyat mantığıyla karıştırılmaması gerektiğini ifade etmiştir.³⁰⁶

Toplumdan gelen veriler sonucu vicdan mantığının oluşturduğu kıymet hükümleri Öztürk'e göre değişebilmektedir. Halil Nimetullah, şeniyete dair bilgilerimizin artmasıyla beraber subjektif olan kıymet hükümlerinin değişiklik gösterdiğini ifade eder.³⁰⁷ Halil Nimetullah, bu değişimi iptidailikle temellendirir. İlkel toplumlarda fertten sadır olacak her türlü hüküm değer yargısı niteliği alır. Çünkü bu evrede olan toplumlarda birey tabiattan aldığı veriyi zihin mekanizmasında işlemeden cemiyetten aldığı kıymetlere göre muhafaza eder. Dolayısıyla bu tarz henüz gelişim gösterememiş toplumlarda keyfiyet hükümlerinden bahsetmek çok mümkün değildir. Bundan ötürü cemiyetin ve insan zihninin tekâmül etmesiyle değer yargıları değişir. İnsanın bilgisi arttıkça ve toplum ilerledikçe önceden kıymet hükmü olarak değerlendirdiği hükümlerin aslında keyfiyet hükmü olduğu ortaya çıkar. Söz gelimi ilkel toplumlarda ay ve güneş tutulması tanrısal güçlerin uyarısı olarak algılanırken, astronomi biliminin ilerlemesiyle bu olayların astrofizik kökenli yasalara bağlı olarak şekillendiği anlaşılmış ve kıymet hükmü ifade eden bu mesele keyfiyet hükmüne dönüşmüştür.³⁰⁸ Halil Nimetullah kıymet hükümlerinin zaman içerisinde bilim ve toplumun tekâmülü neticesinde keyfiyet hükümlerine dönüşmesiyle ilgili görüşleri Lévy Bruhl'un: "Tecrübe artıp zenginleştikçe kendisiyle gayr-i kabl-i telif olan ta-

³⁰⁵ Öztürk, "Akıl Mantığı Vicdan Mantığı", ss. 494-495; Öztürk, "Felsefe İstilahları 4-Representation Collective-Représentation-Concepte-Idée", ss. 214-215.

³⁰⁶ Öztürk, "Son İzah", ss. 1606-1607.

³⁰⁷ Öztürk, "Şeniyet ve Hüküm", s. 1043.

³⁰⁸ Halil Nimetullah Öztürk, "Keyfiyet Hükümleri Kıymet Hükümleri", *Millî Mecmua*, C. IX, S. 98, İstanbul, 15 İkinci Teşrin 1927, ss. 1574-1575.

savvurları nihayet hazf ve izale eyler.” şeklindeki ifadesiyle benzerlik göstermektedir.³⁰⁹

Öztürk, kıymet hükümlerinin keyfiyet hükümlerine dönüşümüyle ilgili ortaya koyduğu bu düşüncelerine şunu da eklemiştir ki bu dönüşüm fertle ilişkili olarak gelişmemektedir. İfade açılacak olursa, kıymet hükümlerinin keyfiyet hükümlerine dönüşmesi toplumla ilişkili bir meseledir. Toplumun kıymet hükümlerine ait olarak gördüğü bir hüküm toplumun tekâmülüyle keyfiyet hükmüne dönüşür. Bireyin bilgi düzeyinin yüksek olması yahut bilgili olmaması cemiyetten sadır olan kıymet hükümlerini etkilemez. Bu minvalde kıymet hükümlerinin dönüşümünü sağlayan şey cemiyettir. Cemiyetler tekâmül ettikçe ma’şerî tasavvurların muhtevası değişir ve maddi şeniyetlerle ilişkili olarak geliştirilmiş kıymet hükümleri zamanla keyfiyet hükümlerine dönüşür.³¹⁰

Öztürk’ün sistemindeki kıymet ve keyfiyet hükümleri noktasında şu da ifade edilmelidir ki hükümlerin ortaya koyulmasını sağlayan tabiat ve toplum mahiyet itibariyle başka şeylerdir. Bundan dolayı bu iki alan birbirine indirgenemezler. Ağaç ve kuş tabiata ait unsurlar olup bu unsurların cinsleri farklı olmakla beraber aynı asıldan neşet etmiş, tabiatla görünür hale gelmişlerdir. Ancak iyilik, güzellik gibi kıymetler tabiata ait olan keyfiyetlerle bir değildir. Toplumdan aldığımız ma’şerî tasavvurların görüldüğü yer toplumdur. Dolayısıyla tabiatla ilgili hükümlerimiz keyfiyet bildirirken toplumla ilgili hükümlerimiz kıymet bildirir. Bu iki alan birbirini zaman zaman etkileyebilir. Bu etkilenme birinin diğerinin yerine geçmesi şeklinde gerçekleşebilir fakat bu etkileşim birinin mahiyetinin diğerine dönüşmesi şeklinde vücuda gelmez.³¹¹

Nimetullah, ferdin ilk veri aldığı ortamın toplum olduğunu söyler. Ancak Yunan felsefesi bireyin etrafında yalnızca tabiatın varlığını gördüğü için, ferdin etrafında toplum gerçekliğini gören sosyologların ortaya çıkışına kadar ferdin zihin meka-

³⁰⁹ Mehmed İzzet Mete, “Yamalı Ruh Yekpare Olamaz mı?-II”, *Hayat Mecmuası*, C. II, S. 46, 13 Birinci Teşrin 1927, s. 383.

³¹⁰ Öztürk, “Son İzah”, s. 1609.

³¹¹ Öztürk, “agm.”, s. 1607.

nizmasını işleyen unsurun tabiat olduğu düşünülmüştür.³¹² Öztürk'e göre bu iki ayrı mantık alanının fark edilememesi hem Doğu'da hem de Batı'da fikir tartışmalarının ana sebebi olmuştur. Din-bilim ilişkisi üzerinden süregelen tartışmaların temelinde de bu ayrımın tespit edilememesi sorunu vardır. Bilimin akıl mantığının alanıyla ilişkili olması, dinin de vicdan mantığıyla alakalı bir mesele olması bu sorunun temelinde yatan problemdir. Bu iki ayrı mantık sahasının tefrik edilemediği çağlarda din-bilim çatışması kendini göstermiştir.³¹³ Bu minvalde Halil Nimetullah felsefe tarihindeki ekolleşmelerin kökeninde de subjektif olan meselenin objektif olarak algılanması probleminin olduğunu söyler.³¹⁴ Halil Nimetullah'ın bu düşünceleri bir arada değerlendirildiğinde daha önce de ifade edildiği gibi vicdan mantığı subjektif olduğundan³¹⁵ din de subjektiftir. Öte yandan yukarıda da ifade edildiği gibi bilimse tamamen akıl mantığıyla ilişkili olduğu için objektiftir. Ona göre bu iki alanın birbirine karıştırılması genel anlamda düşünce ve bilim sahasındaki ekolleşmenin sebebi olmuştur.³¹⁶

Öztürk'ün bu ikili mantık anlayışı dönemin sosyologlarından olan Mehmet İzzet tarafından eleştirilmiştir. Mehmet İzzet öncelikle Halil Nimetullah'ın insan ruhunu parçalayan bu anlayışıyla, kendi alanıyla ilişkili olmamasına rağmen ruha dair hüküm verdiğini belirtmektedir. Ona göre Öztürk, psikoloji ve sosyoloji disiplinlerinin alanıyla ilişkili olan bir meseleye dair mutlaklık içeren bir hüküm vermiştir. Mehmet İzzet'e göre Halil Nimetullah'ın bu mantık anlayışı, filozofların yüzyıllardır tevil etmeye çalıştığı akıl ve kalp arasında ikilik çıkarmıştır. Öztürk'ün bu anlayışı insanlık düşünce tarihi boyunca ortaya koyulan düşünce çabalarını hiçe saymıştır.³¹⁷

Halil Nimetullah, yazdığı makalelerle İzzet Bey'in eleştirilerine ve sorularına cevap vermiştir. Bu münakaşaya dair yazdığı en son yazıda Mehmet Bey ile aralarında olan fikir uyuşmazlığının ana sebebi olarak ekol farklılığına işaret etmiş, kendisi-

³¹² Öztürk, "Akıl Mantığı Vicdan Mantığı", s. 490.

³¹³ Öztürk, "agm.", s. 496.

³¹⁴ Halil Nimetullah Öztürk, "Felsefe İstilahları 2-Objectif-Subjectif", *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. V, , S. 3-4, İstanbul, Mart- Birinci Kânun 1927, s. 150.

³¹⁵ Bkz.: s. 73.

³¹⁶ Öztürk, "Felsefe İstilahları 2-Objectif-Subjectif", s. 150

³¹⁷ Mehmed İzzet Mete, "Yamalı Ruh Yekpare Olamaz mı?-I", *Hayat Mecmuası*, C. II, S. 45, 6 Birinci Teşrin 1927, ss. 362-363.

nin cemiyetçilik mezhebine mensup olarak düşüncelerini ortaya koyduğunu, M. İzzet Bey'in ise tabiatçılık mezhebinden olaylara baktığını, dolayısıyla aralarındaki fikri münakaşanın temel sebebinin bu olduğunu belirtmiştir.³¹⁸

Halil Nimetullah'ın ikili mantık anlayışında da daha önceki başlıklarda görüldüğü gibi toplum belirleyici unsurdur. Öztürk'ün vicdan mantığı gibi ayrı bir mantık alanını oluşturması tamamen toplumla ilgili anlayışının bir tezahürüdür. Öztürk'ün buradaki düşünceleri, ahlakın menşei olarak toplumu gören sosyoloji ekolüyle benzerlikler göstermektedir. Sosyoloji ekolünden ayrıldığı nokta ise onlardan farklı olarak iki ayrı mantık alanı belirlemiş olmasıdır.³¹⁹ Kendisinin mantık müderrisliği yapmış olması, döneminin sosyoloji anlayışını mantığın sahasına bu görüşleriyle kaydırmasında etkili olmuştur. Düşüncelerinde etkilenme boyutu bulunmakla beraber mantığın menşeiini iki ayrı alana bağlaması orijinal bir görüş sayılabilir.

Halil Nimetullah'ın toplumla ilişkili düşünceleri görüldüğü üzere mantık anlayışını da büyük ölçüde etkilemiştir. Zihinsel faaliyetlerle ilişkili olan klasik mantık anlayışının sahasına duygu ve toplumu alarak ayrı bir mantık alanı oluşturmaya çalışmıştır. Auguste Comte ve Durkhéim kanalından gelen cemiyetçi anlayışı bu sahada da işletmeye çalışmıştır. Bu minvalde bir sonraki başlıkta onun toplumla ilişkili düşüncelerinin temelini oluşturan sosyoloji disipliniyle ilişkili düşüncelerine yer verilecektir.

II.4.3. Sosyoloji Anlayışı

Halil Nimetullah'ın felsefe ve mantıkla ilişkili düşünceleri bir önceki başlıklarda da ifade edildiği üzere fert ve toplum merkezli olarak şekillenmişti. Bu minvalde toplumun birey üzerindeki etkilerinden dolayı böyle bir yol tutulduğu anlatılmıştı. Bu verilen malumata bağlı olarak sosyoloji anlayışı da hep bu merkezden beslenmiştir. Halil Nimetullah'ın birey ve topluma dair ortaya koyduğu düşünceleri sosyoloji anlayışının da temel yapı taşları olmuştur.

³¹⁸ Öztürk, "Son İzah", s. 1610.

³¹⁹ Öner, *age.*, s. 163.

Öztürk'e göre toplum bireyi büyük ölçüde etkilemektedir. Ona göre birey içine doğduğu toplumdan konuşmayı öğrenir -ki Halil Nimetullah'a göre konuşma insanın tinsel boyutuyla ilişkilidir- ardından o toplum içinde alacağı aile eğitimiyle toplum içinde yaşamayı, içinde bulunduğu toplumun kendisine verdiği imkânlarla okuma yazmayı öğrenir. Bu sayede görüldüğü üzere toplum insanın varlığını büyük ölçüde şekillendirir.³²⁰

Halil Nimetullah'ın topluma yüklediği insanı şekillendirme görevi felsefe anlayışında olduğu gibi sosyoloji anlayışında da Comte'dan etkilenmiş olmasıyla ilişkilidir. Bu bağlamda Öztürk, Comte'un çalışmaları sonucu ortaya çıkan insanın bireysel varlığının ötesinde bir de toplumsal varlığı olduğu düşüncesi, insanın toplumsal bir varlık olduğu ölçüde gerçekliğe ulaşabileceği anlayışı sıkça başvurduğu önermelerden olmuştur.³²¹ Nitekim kendisinin: "...Demek 'tek insan' yeryüzünde tarihin ve tarihten öncenin bize gösterdiği herhangi devirde görülmemiş ve insan ancak toplum ile kendini göstermiştir."³²² şeklindeki ifadeleri de dönemin sosyoloji anlayışında insan ve toplumun nasıl konumlandırıldığına dair bize fikir verir. Ayrıca Öztürk'ün *Ergene Dergisinde* yayımladığı "İnsan" isimli yazısında Comte'dan alıntı yaparak verdiği "İnsanlığı insan ile değil, insanı insanlık ile tanımlamak gerektir." şeklindeki ifade aslında toplumsuz bir bireyin çok mümkün olamayacağı anlayışının hâkim olduğunu gösterir.³²³

Öztürk'ün sosyoloji anlayışında toplumun birey üzerinde doğumdan ölüme kadar büyük etkileri mevcuttur. Bireyi bu denli etkileyen toplumun da birtakım özellikleri bulunmaktadır. Halil Nimetullah'ın sosyolojinin de araştırma sahası olarak gördüğü ve insanı bu denli etkileyen toplumun nitelikleri ona göre: "Hâlbuki toplum hayatında o toplumu birleştiren bireyler arasında birtakım karşılıklı münasebetler bulunur ki bunlar o bireylerde birtakım ortak duygu ve düşünceler yaratırlar bu ortak

³²⁰ Halil Nimetullah Öztürk, *Toplumbilim* (Halil Nimetullah Öztürk'ün tavrilerinden tutulmuş ve kendisi tarafından görülmüş ders notlarıdır.), (Hazırlayanlar: Müfid Aripek Niyazi Sezer), Marifet Basımevi, İstanbul, 1944, s. 5.

³²¹ Cumhuriyet Aslan, "Halil Nimetullah Öztürk (1880/ 1957)", *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasi, İdari ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, (Ed.: Süleyman Hayri Bolay), Nobel Yay., Ankara, 2015., C. IV, s. 2405.

³²² Halil, Nimetullah Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, s. 20.

³²³ Öztürk, "İnsan", s. 6.

duygu düşünceler bireyleri topluma bağlamış olurlar. İşte böyle olan topluluğa “sosyolojik toplum” adı verilir.”³²⁴ şeklindedir. Öztürk, bu tanımına göre sosyolojinin konusunu oluşturan toplum bir otobüste yahut bir cenazede toplanmış olan topluluk değildir. Burada tarifini verdiği toplum dil, din, ahlak gibi aynılıkları olan benzer yaşantıları ve deneyimleri paylaşan toplumdur.

Öztürk, birey-toplum ilişkisi bağlamında insanın iki tür varlığı olduğundan bahseder. Ona göre, insanın ferdi hayatını idame eden ferdi varlığının yanında, toplumsal hayatını düzenleyen bir de içtimai varlığı bulunmaktadır. İnsandaki hazların ve arzuların oluşmasını sağlayan varlık, ferdi varlıktır. İnsanın ferdi varlığından neşet eden hazlarını tatmin etmesiyle ferdi varlığı kemale erer. Ferdin hazlarından beslenen bu varlığın yanında birey toplumsal varlığını oluşturmazsa maddeci ve bencil bir tavır geliştirir. Öztürk’e göre insanın ferdi varlığının yanında insanlığını bulabilmesi için içtimai bir varlık göstermesi de gerekir.³²⁵ İnsan, ruhunda bu başka türden varlığın yaşamakta olduğunu ve bu varlık sayesinde fert, insanlık denen kavramın kendinde oluşmaya başladığını hisseder.³²⁶

Halil Nimetullah, bireyin içtimai varlığının oluşmasını sağlayan toplumun da birtakım nitelikleri olduğunu belirtir. Öztürk’e göre kişinin insanlığını bulmasını sağlayan ve onun ruhunda oluşan boşluğu dolduran bu toplum milli karakterli olmalıdır. Bu toplumdaki tüm kurumların milli olması, milli şuurun topluma hâkim olması gerekir.³²⁷ Halil Nimetullah’a göre insanda toplumsal varlığın oluşmasını sağlayan bu topluma insan kendini adapte etmezse ruhunda doldurulamayacak bir boşluk oluşur. Öztürk insandaki topluma ait olma duygusunun derecesi oranında insanlığının da ilerleyeceğini söyler. İlkel toplumlardan modern toplumlara kadar insanın cemiyetle olan irtibatı onun insanlık seviyesini belirler. Bu olgu ilkel toplumlarda dinsel bir mahiyete sahipken modern toplumlarda bu durum harsî bir nitelik almıştır.³²⁸ Öz-

³²⁴ Öztürk, *Toplumbilim*, s. 3.

³²⁵ Halil Nimetullah Öztürk, “Ferd ve Cemiyet”, *Millî Mecmua*, İstanbul, 15 İkinci Kânun 1928, C. IX, S. 102, s. 1638.

³²⁶ Halil Nimetullah Öztürk, “Milliyet ve İnsaniyet”, *Millî Mecmua*, C. X, S. 110, İstanbul, 15 Mayıs 1928, s. 1766.

³²⁷ Halil Nimetullah Öztürk, “Hars Buhranı”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 104, İstanbul, 15 Şubat 1928, s. 1670.

³²⁸ Öztürk, “Ferd ve Cemiyet”, s. 1638.

türk'ün toplumsal varlık ve fert ilişkisi dâhilinde verdiği bu bilgilere göre bireyin şekillenmesinde toplumun büyük bir etkisi olduğu görülmektedir.

Halil Nimetullah'ın toplum ve fert özelinde ortaya koyduğu düşünceleri Durkheim'in şu ifadeleriyle özdeşlik göstermektedir: “Toplumsal olgular bizim irademizin ürünleri olmak şöyle dursun, aslında bizim irademizi belirleyen şeylerdir ve bu bakımdan da eylemlerimizin içinde şekillenmek zorunda oldukları birer kalıp gibidirler. Bu kalıpların zorlayıcılığından kaçınmak çoğu zaman olanaksızdır.”³²⁹ Halil Nimetullah'ın ferde ve topluma olan bu bakışı Durkheim'a ait bu pasajla beraber ele alınınca Öztürk'ün felsefe alanında olduğu gibi sosyoloji alanında da Comte-Durkheim çizgisini devam ettirdiği görülmektedir.

Öztürk'ün araştırma sahasını ortaya koyduğu toplum bilimin tabiatı itibariyle bir pozitif bilim olmasından ötürü kendine has yöntemleri de bulunmaktadır. Öztürk, bu yöntemlere *Toplumbilim* isimli eserinde yer vermiştir. Bu yöntemlerden ilki gözlemdir. Sosyologlara göre, tıpkı eşyanın gizlerinin gözleme dayalı çözümlenmesi gibi toplumun muammaları da gözlemlerle çözülecektir. Toplum biliminde gözlem yolu tutulduğunda tıpkı biyologların canlıları fizyolojik olarak incelerken takındıkları nesnel tavırda olduğu gibi toplumlar incelenirken de nesnel bir tavır takınılmalıdır. İkinci adım deneyimdir. Tabiatıta yaşanan bir olay, tekrar deneyimlenmekle daha derin bir incelemeye tabi tutulmuş olur. Ancak mesele toplumlara geldiğinde bu çok da mümkün görünmemektedir. Bu yüzden toplum biliminde deneyimin yerini tutabilecek olan metod farklı farklı mahallerde bulunan toplumlarda benzer olayların etkilerinin incelenmesiyle gerçekleşecektir. Öztürk'ün toplum biliminde yöntem olarak sunduğu son araştırma şekliyse tarihi yöntemdir. Bu yöntem toplumları geriye dönük olarak tarihsel seyri içinde incelemek ve nitekim bunu ilkel toplumlara değin sürdürmektir. Öztürk, bu yöntemi Auguste Comte'un “Tarihsiz sosyoloji olmaz.”, sözüyle desteklemiştir.³³⁰ Söz konusu yöntem Comte'un üç hal yasaının tersten okuması gibidir.

Halil Nimetullah'ın düşüncelerindeki Durkheim ve Auguste Comte etkisi ilmî bir silsilenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Öztürk'ün Fransa'da derslerini takip

³²⁹ Émile Durkheim, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, (Çeviren: Cenk Saraçoğlu), Bordo-Siyah Yay., İstanbul, 2004, ss. 93-94.

³³⁰ Öztürk, *Toplumbilim*, ss. 7-8.

ettiği hocası Lévy Bruhl'un sosyoloji anlayışını şekillendiren kişi Émile Durkheim'dir.³³¹ Bruhl, Durkheim'in sosyolojik ahlakını benimsemiştir.³³² Öztürk'ün de sosyoloji ile ilgili düşünceleri hocası Bruhl gibi Durkheim merkezli olarak şekillenmiştir.³³³ Ayrıca o dönemde Anadolu'da gelişen sosyoloji bilim geleneğinde de Comte-Durkheim çizgisi muteber görüldüğü için dönemin diğer bilim adamları gibi Öztürk de bu çerçevede içerisinde düşüncelerini şekillendirmiştir.³³⁴ Nitekim Öztürk'ün *Felsefe* adlı ders takrirlerinden müteşekkil olan eserinde:

“...Şu halde sosyologlar kategorileri de bu yolda açıklayınca zihnin dayandığı ilkelerin kökeni toplum olur ve böylece bilginin kökeni de toplumsal bir karakter alır. Her ne kadar bunlar bu yolda açıklanmakla denemeden geliyor gibi gözükmeyle beraber bunlar bireysel olmayıp tamamiyle toplumsaldır. Sosyologların bu bilgi kuramına karşı bazı itirazlar ileri sürülmüş ve meselâ bireysel düşüncenin bazan böyle düşünmelere aykırı düşmesi ve ortaya konulan hakikatın toplumsal olmayıp bireysel olması gibi itirazlar edinmiş ise de bunlar çok dar bir yormadan başka bir şey değildir.”³³⁵

şeklindeki ifadeleri bireyselliği arka plana atan ve toplumu ön plana çıkararak Durkheim'in sosyoloji anlayışı ile benzer özellikler taşır. Bilindiği gibi Durkheim'in kuramına göre her toplumda ortak bir kolektif bilinç, düşünce vardır.³³⁶ Durkheim bilgilerimizin kaynağının cemiyet içerisinde oluştuğunu söyler. Vereceğimiz hükümlerin kökeni olan uzay, zaman, cevher, nedensellik gibi unsurların hepsini cemiyet bize verir.³³⁷ Bu bağlamda Öztürk'ün burada zikrettiği, bilginin toplumsal bir karakter alması ifadesi de Durkheim'in bu anlayışıyla ilişkilendirilebilir.

Görüldüğü gibi Halil Nimetullah'ın sosyoloji disipliniyle ilgili anlayışı da tıpkı felsefe anlayışında olduğu gibi Comte-Durkheim-Bruhl'dan gelen ilmî silsileyi takip ederek bu isimlerin etrafında şekillenmiştir. Felsefeye dair ortaya koyduğu düşünceleri de bu başlık altında verilenlerle değerlendirildiğinde Öztürk'ün aslında

³³¹ Ivan Frolov, “Lévy-Bruhl Luclen”, *Felsefe Sözlüğü*, (Çeviren: Aziz Çalışlar), Cem Yay., İstanbul, 1991, s. 299.

³³² “Lévy-Bruhl”, *Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, (Yayımlayanlar: Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim), Sabah Yay., İstanbul, 1992, C. XII, s. 332.

³³³ Aslan, “agm.”, s. 14.

³³⁴ “agm.”, s. 20.

³³⁵ Öztürk, *Felsefe*, s. 22.

³³⁶ Ivan Frolov, “Durkheim, Emile”, *age.*, s. 126.

³³⁷ Nurettin Topçu, *Felsefe*, Dergâh Yay., İstanbul, 2018, ss. 72-73.

felsefe ve sosyolojiyi sentezleyerek görüşlerini ortaya koyduğu, bu iki disiplin arasındaki sınırları net bir şekilde çizmediği görülmektedir. Bu durumun temelinde yatan sorun, o dönemde sosyolojinin disipline olmayı henüz tam olarak sağlayamaması olabilir. Modern dönemde psikolojinin konusu olan insanın ruhsal yönünü toplumla tanımlama çabası onun psikoloji anlayışını da şekillendirmiştir. Bu bağlamda aşağıda Halil Nimetullah'ın psikoloji anlayışı incelenecektir.

II.4.4. Psikoloji Anlayışı

Halil Nimetullah'ın daha önceki başlıklarda insan-toplum ilişkisine dair ortaya koyduğu düşüncelerine değinilmişti. Öztürk'ün psikoloji anlayışı da bu düşünceler merkezinde şekillenmiştir. Ona göre, toplumun insanın ferdi varlığı üzerinde “toplumun bir yavrusu” olması hasebiyle büyük etkileri bulunmaktadır.³³⁸ Ruhsal boyutu olan insanın bireysel varlığının üzerinde, toplumla geliştirdiği ilişkiler dâhilinde toplumsal bir varlığı da oluşur.³³⁹

Öztürk felsefenin konusunun insan olduğunu ifade etmişti. Halil Nimetullah, felsefenin konusunun insan olarak belirlenmesinin kökeninin Sokrates'in (MÖ 469/399) “Kendini bil.”, ilkesini ortaya koymasıyla hayatiyet kazandığını belirtmektedir. Sokrates öncesi dönemde Thales (MÖ 624/547) gibi tabiat filozofları ruhu bağımsız olarak ele almamışlar, dolayısıyla ruhun da bir araştırma sahası olabileceğini düşünmemişlerdir. Sokrates'la başlayan ruhun bilim olma yolculuğu, Aristoteles'in nebâtî, hayvânî ve insanî ruh ayrımıyla beraber daha farklı bir boyut kazanmıştır. Orta Çağ'da Descartes ve Leibniz gibi filozoflar da ruh üzerine görüşler ortaya koymuşlardır. Öztürk, Descartes ve Leibniz'in ruhla ilgili bu görüşlerinin metafizik karakter taşımakla beraber ruh biliminin kurulmasına yönelik atılan adımlardan olduğunu belirtmiştir.³⁴⁰

Öztürk, XVIII. yy.a gelindiğinde İskoç filozof Thomas Reid (1710/1796), Donald Stuart (?) gibi isimlerin ruhun mahiyetiyle alakalı araştırmaları bırakıp ruh bilime bilimsel bir nitelik kazandırma arayışına girmiş olduklarını ifade etmekte-

³³⁸ Halil Nimetullah Öztürk, “Düşünme”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 2-3, İstanbul, Ekim 1946, ss. 3-6.

³³⁹ Öztürk, *Toplumbilim*, s. 4.

³⁴⁰ Öztürk, “Bireysel Ruh Bilim Değil Toplumsal Ruh Bilim”, s. 2.

dir.³⁴¹ Halil Nimetullah özellikle John Locke'un (1632/1704) Bacon'a ait olan deneysel yöntemi ruhiyat alanına uygulamasıyla beraber bu disiplinin bilimsel bir nitelik kazanmaya başladığını belirtmektedir. Ona göre Stuart Mill, Maine de Biran (1766/ 1824), Spencer gibi filozofların da gayretleriyle psikoloji, metafizik unsurlardan tamamen sıyrılarak bilimleşmiştir.³⁴²

Öztürk, ruh bilim alanında gerçekleşen bu çalışmalarla, deneysel psikoloji, davranışsal psikoloji, işlevsel psikoloji gibi çeşitli psikoloji alanlarının oluşmasının yolunun açıldığını ifade etmiştir.³⁴³ Ancak ona göre bireyin toplumla irtibatından doğan psikolojik haller araştırma sahasına alınmaya dek psikoloji tamamlanamayacaktır. Öztürk, mantık, metafizik, ahlak, estetik ve psikoloji gibi alanların insan ruhu üzerine çeşitli görüşler ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Bu minvalde sosyoloji de bireyin toplumla gelişen irtibatına binaen ruh üzerine araştırmalar gerçekleştirmektedir.³⁴⁴

İnsan üzerine ortaya koyulan felsefi düşüncelerde insanın tek bir varlıkmiş gibi değerlendirilmesi, insanın toplum içerisindeki durumu ele alınmadan değerlendirilmeye kalkışılması onun nazarında dinden felsefeye geçen bir anlayıştır. Bu tavır dini kaynaklı olup; Hz. Âdem'in tek başına olması, ilk insan olması durumunun felsefedeki insan anlayışına etki eden tezahürüdür. Bu minvalde insanla ilgili düşünceler hep toplumdan soyutlanarak ortaya koyulmuştur. Halil Nimetullah'a göre insanın toplumla irtibatlandırılarak araştırılmaya başlanması Comte'la olmuştur. Comte ruhla ilgili olayların sadece fizyolojik yahut fizik yönden araştırılmasının yeterli olmadığı kanaatindedir. Comte'un bilim tasnifi sisteminde ruh bilimin olmaması Öztürk'e göre ruh bilimin bu manada bilimsel bir mahiyet alamamış olmasından ve metafizik karakterden kurtarılamamış olmasından ileri gelmektedir.³⁴⁵

Comte'un toplumla ilgili çalışmaları, psikoloji araştırmalarının sosyolojiyle müşterek olarak yürütülen sosyal psikoloji, etnik psikoloji kuramlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Sonuç itibariyle Durkheim, Bruhl gibi isimler ruha dair çalışma-

³⁴¹ Öztürk, *Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri*, s. 167

³⁴² Öztürk, "Bireysel Ruh Bilim Değil Toplumsal Ruh Bilim", ss. 2-3.

³⁴³ Öztürk, "agm.", ss. 2-3.

³⁴⁴ Öztürk, *Dârülfünûn'da Felsefe Dersleri*, ss. 162-166.

³⁴⁵ Öztürk, "Bireysel Ruh Bilim Değil Toplumsal Ruh Bilim", ss. 3-4.

larını bu minvalde gerçekleştirmişlerdir. Ribot'un hissiyat mantığıyla ilgili ortaya koyduğu görüşler de Öztürk'e göre bu kabilden değerlendirilmelidir.³⁴⁶

Halil Nimetullah'ın psikolojiyle ilgili düşünceleri, bir önceki paragrafta verdiği bilgiler göz önüne alındığında sosyolog filozofların düşünceleri etrafında şekillenmiştir. Psikoloji noktasında da Öztürk'ün düşüncelerinin hareket merkezi toplumdur. Zaten kendisinin psikolojiye dair yazdığı makalesi "Bireysel Ruh Bilim Değil Toplumsal Ruh Bilim" onun ruhla ilişkili düşüncelerinin hangi merkezden hareketle şekillendiğini açık bir şekilde göstermektedir. Bir sonraki başlıkta Öztürk'ün yine toplumla ilişkili olarak geliştirdiği ahlaka dair görüşlerine yer verilecektir.

II.4.5. Ahlak Anlayışı

Halil Nimetullah'ın ahlak anlayışı, önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi temelde cemiyet kavramı etrafında şekillenmiştir. Ona göre, insanlık tarihinin başından beri bireyler işledikleri işin "iyi" olmasını arzulamış ve kötü işten uzak durmaya çalışmışlardır. Öztürk bu minvalde insanların eylemlerini kutsal bir ilkeye bağlamak için gayret etmekten hiçbir zaman vazgeçemediklerini ifade eder. Halil Nimetullah'a göre insanlık, bu kutsal ilkeye kendi yaşantılarını bağlamakla saadetin mümkün olacağına inanmıştır. Tarih öncesi çağlardan beri insanlık işlerini vicdanlarının iyi göreceği şekilde düzenlemekle faziletli bir hayat yaşayacaklarını düşünmüşlerdir. İnsanlar düşüncede hakikati, duygularında güzeli aradıkları gibi fiilerinde de meşruiyeti ve erdemi aramışlardır.³⁴⁷

Ahlakın insan yaşamındaki konumuyla ilgili verdiği bu bilgilerin ardından Öztürk, bir fiilin kişinin yalnızca kendini etkileyen sahadan çıkıp başka fertlere ve topluma etki etmeye başladığında o eylemin iyi yahut kötü olduğuna dair bir yargıya ulaşılabileceğini söyleyerek ahlakiliğin nerede başladığını da belirtmiştir. Buna bağlı olarak fiili işleyen failin toplum tarafından ya takdir göreceğini yahut fiilin kötülüğünden dolayı reddedileceğini belirtmiştir. Ona göre, bu tarz fiilleri işleyen insanlar bazı ahlaki kıymet hükümleriyle vasıflandırılır. Bu hükümler adaletli, merhametli,

³⁴⁶ Öztürk, "agm.", ss. 3-4.

³⁴⁷ Öztürk, "Milli Ahlak", *Muallim*, C. I, S. 13, 15 Temmuz 1332, s. 404.

iyiliksever gibi iyilikle ilişkili vasıflar olabileceği gibi; zalimlik, yalancılık gibi kötülükle ilişkili vasıflar da olabilir.³⁴⁸

Öztürk'e göre insanın bu vasıflardan herhangi birine sahip olabilmesi, o insanın toplumla irtibatlı olmasına bağlıdır. Çünkü ahlaki hadiseler doğa olayları gibi değildir, bunlar toplumsal olaylardır. Dolayısıyla ahlaki hadisenin gerçekleşebilmesi için topluma, insanların sosyal ilişki geliştirmesine ihtiyaç vardır. Buna bağlı olarak toplumsal hadiseler içinde değerlendirilmesi gereken ve toplumla var olan ahlaki hadiselerle ilgili ortaya koyulan değer yargıları toplumla ilişkilidir. Değer yargıları vicdanın etkileşim alanına girer. Toplumsal olay sınıfına dâhil olan ahlaki hadiseler samimi bir şekilde bireysel ve toplumsal duygulara, inançlara, korkulara en çok tesir eden olaylardır.³⁴⁹ Bunlardan dolayı Öztürk'e göre ahlak, vicdanlarda şekillenen bir unsur olduğu için subjektiftir.³⁵⁰ Ahlak, tabiattan alınan verilerde olduğu gibi herkes için genel geçer değildir. Ahlak toplumdan topluma değişir. Dolayısıyla her toplumun farklı ahlak normları mevcuttur. Ahlak içinde yaşadığı toplumdan birtakım izler taşır.³⁵¹

Halil Nimetullah'a göre ahlaki öğeler toplumdan topluma değişiklik gösterirken, aynı toplum içinde de nesilden nesile değişiklikler gösterir. Çünkü toplumsal hayat da zaman içerisinde ilerleme gösterir. Bu duruma bağlı olarak toplumsal hadise sahasına giren ahlak da tekâmül sürecine uğrar. Toplumlar kabile hayatı, ümmet hayatı vb. birtakım merhalelerden geçerek en nihayetinde ulus-devletlere doğru ilerlerler. Bu minvalde ahlaki bağlamda üstlenilen görevler, tıpkı hayatın zaman içerisinde hareket etmesi, ilerlemesi ve değişmesi gibi değişecektir, ama ahlaki ödev fikri değişmeyecektir.³⁵²

Öztürk'ün ahlaka dair bu düşünceleri rölativist tavırla benzerlikler taşır. Bilindiği üzere rölatif ahlak, ahlak normlarının birey ve topluma göre farklılık gösterebileceğinin ortaya koyulduğu ahlak anlayışıdır. Bu anlayışa göre evrensel ahlak

³⁴⁸ Öztürk, "Milli Ahlak", s. 405.

³⁴⁹ Öztürk, "agm.", s. 405.

³⁵⁰ "agm", s. 406.

³⁵¹ Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, s. 59.

³⁵² Öztürk, "Milli Ahlak", s. 406.

normlarından bahsetmek manasızdır.³⁵³ Yukarıda verilen bilgilerde de görüldüğü gibi Öztürk, toplumla beraber ahlakın da tekâmül ettiğini ifade etmiştir. Toplumun tekâmülüyle değişen ahlak denildiği vakit mutlak bir ahlaktan bahsetmek imkânsızdır. Burada rölativist ahlak devreye girer. Buna bağlı olarak Öztürk'ün ahlak anlayışının rölativizm etrafında şekillendiği söylenebilir.

Öztürk'ün ahlakla ilgili bu düşünceleri, sosyolojiye dair düşüncelerinin genel ekseriyetinde olduğu gibi Durkheim'in sosyolojik ahlak anlayışı etrafında şekillenmiştir. Durkheim de ahlakı cemiyete atfetmektedir. Onun düşüncesinde de ahlakı var eden -Öztürk'ün anlayışında olduğu gibi- toplumdur. Ahlakın kaynağının toplum olması Durkheim'e göre onun değişken olmasının sebebidir.³⁵⁴ Halil Nimetullah'ın Ahlaka dair yazdığı "Milli Ahlak" isimli eserinde Durkheim'in *Sosyolojik Yöntemin Kuralları* ve Bruhl'ün *Ahlak ve Görgü Bilimi* isimli eserlerine atıflar yapmıştır.³⁵⁵ Nitekim yaptığı atıflar da onun ahlak sahasında etkilendiği isimlerle benzerlik göstermektedir.

II.4.6. Dil Anlayışı

Halil Nimetullah yazdığı eserler bağlamında değerlendirildiğinde en fazla çalışmayı dil sahasında yapmıştır. Dilin Türkçeleşmesi meselesiyle ilişkili çeşitli dergi ve gazetelere yazılar yazmıştır. Ayrıca bu konuyla alakalı iki tane de kitabı bulunmaktadır. Öztürk'ün terminoloji ve dil noktasında yazdığı yazılarda, zaman içinde değişim gösteren bir durumun hâkim olduğu görülür.³⁵⁶ Öztürk'ün dille ilgili görüşlerinde önceleri daha dengeli bir tavır sergilerken, ilerleyen yıllarda Türkçenin her türlü yabancı kelime ve kaideden arındırılması şeklindeki anlayışı geliştirdiği görülmektedir. Bu kapsamda Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında Öztürk'ün kelime bulma ve işleme faaliyetleriyle ilgili olarak bir cemiyet kurduğu bilgisi de bulunmaktadır.³⁵⁷ Ayrıca Harf İnkılabı'ndan sonra yazdığı kitapların hepsinde yeni terminoloji ve eski karşılıklarının olduğu lügatçeler mevcuttur. Bunların yanı sıra kendisinin VI. Türk

³⁵³ Ahmet Yıldız, "Ahlaki Rölativizm Eleştirisi", *Bilimname*, S. 35, 2018, s. 50.

³⁵⁴ Mehmet Karasan, "Durkheim'in Ahlak Sosyolojisi", *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, C. III, S. 1-2, 1948, ss.273-274.

³⁵⁵ Bkz.: Halil Nimetullah Öztürk, "Milli Ahlak", *Muallim*, C. I, S. 13, 15 Temmuz 1332, ss. 404-407.

³⁵⁶ Aslan, "agm.", ss. 33-34.

³⁵⁷ B. Felek, "Bir 'Devrimci'nin Mektubu", *Cumhuriyet*, 16.03.1949, s. 3.

Dil Kurultayı'nda sözlük, filoloji ve terminolojiyle ilgili çalışmaların yürütüldüğü komisyonda bulunduğu bilgisi de bulunmaktadır.³⁵⁸

Halil Nimetullah, 1933 yılında yazdığı *Bugünkü Dilimiz* isimli kitabında dilin Türkçeleşmesi noktasında çeşitli tavırlar geliştirildiğini, bu tavırlardan birinin “Osmanlıcacılık”, bir diğeri “tasfiyecilik”, en sonuncusununsa “Türkçecilik” olduğunu ifade etmiştir. Osmanlıcacılık, Öztürk'ün tabiriyle dilin “Türkçeleşmesi” noktasında gerçekleştirilen faaliyetleri desteklemeyenlerin gösterdiği tavrıdır. Osmanlıcacılığa göre dil; Arapça, Farsça ve Türkçeden müteşekkil olup, kaidelerini Arapça ve Farsçadan almaktadır. Dil ihtiyaç dâhilinde Türkçe dışındaki diğer iki dilden kelime alabilir. Bu anlayışa göre kelimenin lügatte geçmesi hayatiyeti için yeterlidir. Tasfiyecilikse Osmanlıcacılığın tam tersi olup, tamamen radikal bir tavır göstererek dilde Türkçe kökenli olmayan her türlü kelimenin dilden atılması gerektiği anlayışını savunanların oluşturduğu taraftır. Türkçecilik ise Öztürk'e göre bu iki grubun arasında dengeyi sağlayan anlayıştır.³⁵⁹

Öztürk bu kitabı yazdığı tarihlerde 1930'lu yıllarda kendisini dil devrimi noktasında Türkçecilik tavrı içerisinde konumlandırmıştır. Ona göre tabiattaki her şey bir oluş içerisinde. Toplumda farklı türden bir fizik alan olduğu için toplum ve ona bağlı olarak ilerleyen alanlar da bir oluş içerisinde. Dil de toplum içerisinde oluş gösterdiğinden dinamik bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda yabancı dillerden Türkçeye giren kelimeler zaman içerisinde Türkçenin söyleniş biçimlerine, gramerine adapte olarak yabancı kelime olma vasfını kaybetmiş olurlar. Böylece bu kelimeler artık Türkçeleşir. Misal verilecek olursa, “kalem” kelimesi Arapça kökenli bir kelime olmakla beraber dilde canlı bir şekilde kullanılan Türkçeleşmiş bir kelimedir. Ancak “kamer” gibi kelimeler köken olarak Arapça olmakla beraber, Türkçeye de mâl olmamıştır. Bundan ötürü bu kelime Türkçenin bünyesine girmiş kelimelerden sayılmaz. Türkçecilik anlayışına göre ilim lisanında ilk olarak Türkçe kelimeler tercih edilmelidir. Ancak zorunluluk durumunda yabancı dillerden kelime alınabilir. Türk-

³⁵⁸ *Altıncı Türk Dil Kurultayı (Birleşimler Tutanaklar-1949)*, Yeni Matbaa, Ankara, 1950, s. 79.

³⁵⁹ Halil Nimetullah Öztürk, *Bugünkü Dilimiz*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1930, ss. 8-17.

çecilik anlayışında kelime alma noktasında gösterilen esneklik, gramer kuralları noktasında gösterilmemiştir. Türkçe dil bilgisi kurallarına bağlılık esas alınmıştır.³⁶⁰

Halil Nimetullah'ın 1930'lu yıllarda dile dair geliştirdiği görüşleri ilerleyen yıllarda tasfiyeci anlayışın yaklaşımıyla benzerlik gösteren bir hal almıştır. Bu manada 1940'lı yıllara gelindiğinde yaptığı çalışmalarda bu anlayışın izlerini görmek mümkündür. Bu noktada Öztürk'ün, Ziya Gökalp'e yönelttiği eleştiri ilgi çekicidir. Halil Nimetullah, Ziya Gökalp'i şeniyet kelimesini Arapçadan uydurduğu ve Osmanlıcaya aldığı iddiasıyla tenkit etmiştir.³⁶¹ Ancak kendisi aynı kelimeyi felsefe terminolojisi olarak kullanmış ve bu kelimeye “gerçeklik” manasını yüklemiştir.³⁶² Halil Nimetullah dile dair yaklaşımları, Ziya Gökalp'in yanında Mustafa Namık Çankı, Ali Fuat Başgil gibi isimleri de eleştirmesine zemin hazırlamıştır. Öztürk, Ali Fuat Başgil'i dilin Türkçeleşmesi noktasında yapılan devrimleri tenkit ettiği için eleştirmiştir.³⁶³

Halil Nimetullah'ın dil konusunda ortaya koyduğu bu görüşleri, kendisinin felsefî terminolojiyle ilgili çalışmalarının şekillenmesinde de etkili olmuştur. “Felsefe İstılahları” isimli yazı dizisinde Halil Nimetullah, sırasıyla *princibe*, *objectif*, *subjectif*, *trancendantal*, *immanent*, *représentation collective*, *représentation*, *concepte*, *idée*, *sviritulisme*, *materialism*, *idéalisme*, *réalisme* kavramlarını işlemiş, bu kavramların Türkçede hangi kelimelerle ifade edilebileceğini irdelemiştir. Bu bağlamda bu kelimelerin karşılığı olarak; *umde* (princibe), *şey'i* (objectif), *nefsi* (subjectif), *berrâni* (trancendantal), *cevvâni* (immanent), *ma'şerî tasavvur* (représentation collective), *tasavvur* (représentation), *mefhûm* (idée), *küllî mefhûm* (concepte), *maddiyetçilik* (materialism), *maneviyetçilik* (sviritulisme), *mefhûmculuk* (idéalisme), *şeniyetçilik* (réalisme) kavramlarını belirlemiştir.³⁶⁴ Cumhuriyet'in ilanının ardından yazdığı bu

³⁶⁰ Öztürk, *Bugünkü Dilimiz*, ss. 17-20.

³⁶¹ Öztürk, “‘Dilin ‘Sadeleşmesi’ Değil, Dilin ‘Türkçeleşmesi-III’”, *Vakit*, 10.11.1945, s. 2.

³⁶² Bkz.: Halil Nimetullah Öztürk, “Şeniyet ve Hüküm”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 96, İstanbul, 15 Birinci Teşrin 1927, ss. 1542-1543.

³⁶³ Bkz.: Halil Nimetullah Öztürk, “Prof. Dr. Ali Fuat Başgil'e Açık Soru”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 2-3, İstanbul, Ekim 1946, ss. 1-3.

³⁶⁴ Öztürk, “Felsefe İstılahları 1-Principe”, s. 184; Öztürk, “Felsefe İstılahları 2-Objectif-Subjectif”, s. 150; Halil Nimetullah Öztürk, “Felsefe İstılahları 3/Trancendantal-Immanent”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 5, İstanbul, Temmuz-Ağustos 1927, s. 501; Öztürk, “Felsefe İstılahları 4-Représentation Collective-Représentation-Concepte-Idée”, s. 215; Halil Nimetullah Öztürk, “Felse-

metinlerdeki ıstılahat yıllar içerisinde Halil Nimetullah'ın terminoloji anlayışına bağlı olarak değişmiştir. Bu yazılarından yaklaşık on beş yıl sonra oluşturulan *Mantık* isimindeki ders takrirlerinin lügatçesinde *princibe* kelimesinin karşılığı olarak *ilke* kelimesini kullanmıştır. Aynı yerde *mefhûm* kelimesinin karşılığı olarak *kavram* kelimesi verilmiştir. *Şey'i* kelimesi için *nesnel*, *subjektif* kelimesi için *de öznel* kelimesini kullanmıştır.³⁶⁵ Bu kelimelerin dışında daha pek çok felsefi ıstılahatı eserlerinin sonunda verdiği lügatçelerle oluşturmaya çalışmıştır. Kendisinin ıstılahatla ilgili ortaya koyduğu bu kelimelerde dikkat çeken husus yıllar içinde değişikliğe uğramasıdır. Daha önce Meşrutiyet sonrası terminoloji çalışmalarında tam anlamıyla bir Türkçe karşılık bulma çabasının olmadığı ifade edilmişti.³⁶⁶ Öztürk'ün 1920'li yıllarda yazdığı yazı dizisinde de verilen örneklerde de görüldüğü üzere bu anlayış hâkimdir. Ancak ilerleyen yıllarda daha keskin bir tavır sergilemiştir. Öztürk'ün bu radikal tavrı dönemin dil- tarih teziyle paralellik gösterir.³⁶⁷ Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki Halil Nimetullah'ın dil noktasındaki görüşleri Türk dil teziyle bağlantılı olan “Güneş-Dil Teorisiyle” ilişkili görünmemektedir. Güneş Dil Teorisi, Türkçenin dünya dillerinin kaynağı olduğuna dair geliştirilen dilbilimsel bir tezdur.³⁶⁸ Halil Nimetullah'ın her ne kadar Türkçenin kendi kendine yetebilecek ve bilim dili olabilecek dirayetteki bir dil olduğunu destekler nitelikte söylemleri bulunsa da³⁶⁹ kendisinin eserlerinde “Güneş-Dil Teorisinde” savunulan teze varacak ölçüde bir ifadeye rastlanmamıştır.

Halil Nimetullah'ın felsefi terminolojiye dair ortaya koyduğu bu tavır, günümüzde eleştirilmektedir. Çağdaş felsefecilerden olan Remzi Demir, felsefe terminolojisi sahasında yapılan köktenci çalışmaların, altı asır süren felsefi terminoloji oluş-

---

fe ıstılahları 5-Spiritualisme-Matèrialisme”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 4, İstanbul, Birinci Teşrin 1928, s. 593; Halil Nimetullah Öztürk, “Felsefe ıstılahları 6-Idéalisme-Réalisme”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 2, İstanbul, Temmuz 1929, s. 130.

³⁶⁵ Öztürk, *Toplumbilim*, ss. 63-64; Halil Nimetullah Öztürk, *Mantık* (Halil Nimetullah Öztürk'ün takrirlerinden tutulmuş ve kendisi tarafından görülmüş ders notlarıdır.), (Hazırlayanlar: Müfid Aripek Niyazi Sezer), Marifet Basımevi, İstanbul, 1944, ss. 53-54.

³⁶⁶ Bkz.: ss. 18-19.

³⁶⁷ Aslan, “agt.”, s. 91.

³⁶⁸ Özlem Şendeniz, “Erken Cumhuriyet Dönemi Dil Politikaları: Güneş Dil Teorisinin Türk Basınında Yansımaları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 10, S. 20, Güz 2014, s. 307.

³⁶⁹ Halil Nimetullah Öztürk, *Dilde Osmanlıcadan Türkçeye*, Marifet Matbaası, İstanbul, 1944, ss. 34-35.

turma çabalarını sıfırladığını ifade etmektedir. Bundan dolayı Türk felsefesi her şeye en baştan başlamak zorunda kalmıştır. Ayrıca tarih boyunca işlenerek günümüze kadar gelen kelimeler çeşitli anlamlar kazanmışlardır. Bu bağlamda “basit” kelimesinin anlam sahasıyla “yalınç” kelimesinin vereceği mana bir olmayacaktır. Dolayısıyla bu şekilde oluşturulan kelimeler verilmek istenilen manayı tam anlamıyla ifade edemeyecektir.³⁷⁰

Halil Nimetullah, dile dair değişim gösteren düşüncelerini çeşitli mecralarda ifade etmiştir. Bu minvalde Öztürk, 1952 yılında yazdığı bir yazısında toplumun dilinin Türkçe olmasına rağmen uzun yıllar boyunca yabancı dil ve kültürlerin tesiri altında kaldığını söylemiştir. Bu durum toplumun öz varlığından dolayısıyla öz dilinden de uzaklaşmasına sebep olmuştur.³⁷¹ Ona göre devrimlerin amacı, toplumların artık iş göremez hale gelmiş toplum müesseselerini ortadan kaldırarak yerine yeni müesseseler kurmaktadır.³⁷² Dil de toplumsal bir müessesedir. Dolayısıyla Türk devriminin gerçekleşmesiyle dil noktasında da devrim gerçekleşmiştir, bu devrimle artık iş göremez hale gelen Osmanlı Türkçesinin yerini Türkçe almaya başlamıştır.³⁷³ Öztürk’e göre bu hal psikolojide “kendini bulma” olarak ifade edilen halin toplumda başlamasıdır.³⁷⁴ Öztürk dilin toplum kurumu olmakla beraber diğer bütün müesseselerin kendinden neşet ettiği bir yönü olduğunu ifade eder. Bundan dolayı Halil Nimetullah dil devriminin Türk rönensansının başlangıcı olacağını belirtir.³⁷⁵ Halil Nimetullah, dilin Türkçeleşmesiyle ilgili bu görüşleri ortaya koyduktan sonra dilde Türkçeleşmenin gerçekleşmesinde nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiğiyle ilgili de bilgi vermiştir. Kendisinin bu konu üzerine önerdiği metot felsefi anlayışıyla benzerlikler göstermesi bakımından önemlidir.

Halil Nimetullah toplumla ilgili işlettiği felsefi-sosyolojik sistemini dil noktasında da dilin toplumsal bir unsur olması hasebiyle aynı şekilde işletmiştir. Ona göre toplum da tabiat gibi fizik bir alan olduğu için toplumla ilgili yürütülecek çalışmalar-

³⁷⁰ Demir, *age.*, s. 27.

³⁷¹ Halil Nimetullah Öztürk, “Dil Devrimi Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, C. I, S. 4, Ocak 1952, ss. 209-213.

³⁷² Öztürk, *Dilde Osmanlıcadan Türkçeye*, s. 25.

³⁷³ Öztürk, “Dil Devrimi Üzerine”, ss. 209-210.

³⁷⁴ Halil Nimetullah Öztürk, “Dilini Bil III”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 4, İstanbul, Ocak 1947, s. 9

³⁷⁵ Öztürk, *Dilde Osmanlıcadan Türkçeye*, s. 63.

da da bilimsel yöntemler kullanılmalıdır. Dille ilgili gerçekleştirilecek faaliyetler, dilin toplumun bir unsuru olması sebebiyle bu şekilde yürütülmelidir.³⁷⁶ Bu minvalde dilin Türkçeleşmesi noktasında yürütülecek bilimsel faaliyet, gözlem ve deneydir. Gözlem, Türkçe karşılığını bulmak için üzerinde çalışılan kelimeyi karşılayabilecek kelimelerin taranmasıdır, Bu işlem Öztürk'ün deyişiyle “bulma” işlemidir. Ardından gerçekleştirilen faaliyet olan deney ise “işleme” faaliyetidir. Öztürk bu meseleyi çeşitli kelimelerle örneklendirmiştir. Bu bağlamda “impression” kelimesinin nasıl işlendiğine dair bir örnek vermiştir. Söz konusu kelimenin dilde kullanılan karşılığı “intiba”dır. Ancak bu kelime Halil Nimetullah'a göre Arapça kökenli olduğu için Türkçede kullanılmaması gereken bir kelimedir. Öztürk bulma işlemi sonucu bu kelimeyi karşılayacak köke sahip kelime arayışı içindeyken, “iz” kelimesinin karşısına çıktığını söyler. İşleme faaliyeti sonucunda da “izlenim” kelimesi “intiba” yerine Türkçeye kazandırılmış olur.³⁷⁷ Halil Nimetullah Öztürk dille ilgili görüşlerinde, pozitivist bilimsel yöntem anlayışını burada da işletmiştir. Bir sonraki başlıkta kendisinin yine pozitivist temel üzerine kurguladığı ulus, devlet ve inkılap anlayışına değinilecektir.

II.4.7. Halil Nimetullah'ın Sisteminde Devlet, Ulus ve İnkılap

Halil Nimetullah'ın olaylara, topluma, yaşama bakışı; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş döneminin fikri sancılarını yaşamış mantıkçı, felsefeci ve sosyoloğun bakış açısıdır.³⁷⁸ Halil Nimetullah dönemin radikal sekülerist aydınlarından olmuş, ulus anlayışını merkeze alan bir çağdaşlaşmanın gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur. Öztürk'ün bu konudaki düşünceleri, dönemin Türkiye'sinin kültür politikalarıyla paralellik gösterir.³⁷⁹ O, modernleşmeyi kendine yol olarak seçmiştir. Buna bağlı olarak çalışmalarının ana gündemi, Atatürkçü çağdaşlaşma modeli için tehlike arz edebilecek düşünüş şekillerinin eleştirisini yapmak olmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet Aslan'ın dediği gibi o, anti-Osmanlıcı, laik, modernist, pozitivist, sekülerist bir Türk

³⁷⁶ Öztürk, *Dilde Osmanlıcadan Türkçeye*, s. 30-31.

³⁷⁷ Halil Nimetullah Öztürk, “Epik ve İzlenim”, *Türk Dili Dergisi*, C. III, S. 28, Ocak 1954, ss. 195-198.

³⁷⁸ Aslan, “agmd.”, ss. 2410-2411.

³⁷⁹ Aslan, “agt.”, s. 91.

aydındır.³⁸⁰ Öztürk'ün Cumhuriyet'in ilanından sonraki süreçte felsefeci kişiliğinin önüne dille ilgili görüşlerinde ve bu başlık altında ifade edilecek görüşlerinde de görüleceği üzere dilciliği ve ideolojluğu geçmiştir. Bu başlık altında Öztürk'ün bu minvaldeki düşüncelerine yer verilecektir.

Öztürk'ün; ulus, inkılap ve devlet anlayışı buraya kadar ifade edilen sosyoloji ve felsefe sahasında ortaya koyduğu fikirlerinin eylem sahası gibidir. Halil Nimetullah, kalpte Türklük duygusu, zihinde bilim düşüncesiyle devrimin gerçekleşebileceğini ifade eder.³⁸¹ Onun bu ifadesi inkılap-devlet ve ulusla ilgili düşüncelerinin özeti gibidir. Bu ifadeye göre gerçekleşecek devrimin dinamiği Türklüktür, zihinde bilim düşüncesinin olması da Öztürk'ün bilime verdiği anlamdan yola çıkılarak açıklandığı vakit, pozitivist bilim görüşüyle sınırları belirlenmiş bir bilim anlayışı olacaktır. Dolayısıyla yeni kurulan devlet, onun düşünce sisteminde milli değerlere sahip olan, pozitivist bilim anlayışıyla şekillenmiş bir devlet olmalıdır.

Halil Nimetullah XIX. yy.da ulus kavramının zihinlere girmesiyle bu kavramın neliği ve kökeni üzerine çeşitli çalışmaların yürütüldüğünden bahseder. Bu dönemin sosyologlarının yürüttüğü çalışmalarla beraber ulus kavramının kökeninde bir "iç duygusu" nun olduğu sonucuna varılmıştır. Öztürk bu iç duygusunun kökenini, toplumun ve ulusun en küçük yapı taşı olan aile ile ilişkilendirmiştir.³⁸² Halil Nimetullah, milliyet kavramının kökeni ve neliğine dair verdiği bu malumatın ardından bu kavramın hangi temeller üzerine kurulduğunu açıklamıştır. Ona göre ulusun üzerinde yükseldiği en önemli unsur soydur. Elbette ki safkan bir soy kavramından bahsetmek imkânsızdır. Bunun yanında insanın ırka bağlı olarak şekillenen genetik faktörlerle sonraki kuşaklara aktardığı birtakım özelliklerin bulunduğu da ortadadır. Bu sebeple insanın ve toplumun soya bağlı yapısı ortadan kalkamaz. Soy unsuru, birey ve toplumun şekillenmesine çeşitli katkılar yapar. Bu sebeplerden ötürü soy bağlantısı ona göre ulus olmanın en mühim unsurlarından biridir. Öztürk, soy-ulus ilişkisini bu şekilde ortaya koyduktan sonra burada kastedilenin Hitler ırkçılığı olmadığını, onun

³⁸⁰ Aslan, "agm." ss. 10-11.

³⁸¹ Öztürk, "Dil Devrimi Üzerine", s. 328.

³⁸² Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, ss. 23-25.

kuramının insanlık için son derece tehlike arz edecek bir teori olduğunu da belirtir.³⁸³ Onun bu ifadesi salt bir ırkçı tavır içerisinde olmadığını göstergesidir.

Öztürk'e göre bireyin tam anlamıyla insanlıktan nasibini alabilmesi için, milli şuurunun onda oluşması lazım gelir. Dolayısıyla Öztürk'ün sisteminde ulus çok önemli bir yere sahiptir.³⁸⁴ Ulusal bir varlık ortaya koyabilmek, Öztürk'e göre milli müesseseler kurmakla gerçekleşir. Bundan ötürü ahlak, ekonomi, aile, dil ve hukuk gibi toplumsal kurumlarda ulus varlığını harekete geçirecek inkılaplar yapılmış ve böylece milli duygular canlandırılmıştır. Devrimin bir sonucu olarak ortaya çıkan bu milli ve çağdaş yapılar, ulusun kendi özünden olmayan varlıkları bünyesinden atmasıyla gerçekleşmiştir. Ona göre bu durum Mustafa Kemal Atatürk'ün (1881/1938) çabasıyla başarılmıştır.³⁸⁵

Halil Nimetullah'a göre âlemdeki her varlık bir oluş halindedir; bu oluş, varlığın hep daha ileriye hareket etmesi şeklinde gerçekleşir. Bu bağlamda ulusal varlık da ilerleme göstermiştir. Tekâmül süreci Osmanlı zamanında başlamıştır. Bu dönemde teokratik bir yönetimin hâkim olmasından ötürü ulusal varlık tam anlamıyla sağlanamamıştır. Bundan ötürü Osmanlı teolojik-metafizik temeller üzerine kurulmuş bir varlık gösterirken, Cumhuriyet Türkiye'si gerçek bir varlık göstermiştir. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti; dil, kültür, ahlak vb. alanlarda olması gereken hâle, Türklüğe doğru bir ilerleme göstermiştir. Osmanlı'nın mutlakiyet devrinde amaç yalnızca İslamlaşmak iken; Meşrutiyet Dönemi gayesi Türkleşmek, İslamlaşmak ve muasırlaşmak olmuştur. Cumhuriyet'le devam eden süreçte ise amaç; Türkleşmek, laikleşmek, çağdaşlaşmak olmuştur.³⁸⁶

Halil Nimetullah'a göre ulusal bir varlık gösterebilmenin en önemli unsurlarından birinin dilde devrimin sağlanması olduğu daha önceki başlıkta dile getirilmiştir. Bu bağlamda Öztürk'e göre soydan sonra ulusun üzerinde yükseldiği önemli unsurlardan biri de dildir. Filozofların insan için kullandığı “konuşan hayvan” nitelemesinin kökeninde de dil vardır. Tek başına olan insan için dile gerek yoktur. Dil toplum-

³⁸³ Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, ss. 25-26.

³⁸⁴ Öztürk, *Toplumbilim*, s. 26.

³⁸⁵ Halil Nimetullah Öztürk, *İnkılabın Felsefesi*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1928, s. 6.

³⁸⁶ Halil Nimetullah Öztürk, “ ‘Dilin Sadeleşmesi’ Değil, Dilin ‘Türkçeleşmesi III’ ”, *Vakit*, 10.11.1945, s. 2.

la organik bağları olan bir ilkedir. Halil Nimetullah dilden sonra ulus olmanın tamamlayıcı unsurlarından bir diğ erinin yurt olduğunu belirtir. Çünkü ulusun fertlerinin yaşantısını sürdürebilmesi için, onlar için ortak bir payda oluşturacak, onların mekân bağlantısını sağlayacak vatan toprağına ihtiyaçları vardır. Bu yüzden vatan toprağı ulus için önemli bir ögedir.³⁸⁷ Ortak bir dil ve mekân bağlantısı, ulusu oluşturan bireyler arasında sağlandığı vakit bir sonraki adım bu bireylerin bir arada yaşama ülküsünü tatması ve beraberce bir şeyler meydana getirmesi olacaktır.

Bu edinilen yurt içerisinde yaşamın sürmesiyle fertlerin beraber oluşturacağı ilk şey bilgi birikimidir. Öztürk'e göre bu bilgi birikimi ulusun üzerinde yükseleceği bir unsurdur. Çünkü bu birikim ulusu oluşturan fertlerin çabaları sonucu ortaya çıkmıştır. Bilginin doğaya uygulaması olan zanaat ve teknik de bu bilgiden doğduğu için ulusu meydana getiren öğelerdendir. Estetiğ in de zanaat gibi toplum hayatında vazgeçilmez bir yeri olduğunu dile getiren Öztürk, ulus içerisinde gelişen sanatın da ulusun önemli umdelerinden biri olduğunu ifade eder. Çünkü bu unsurda fertlerin katılımı ve ortak bir ülküyü paylaşması sonucu meydana gelmiştir. Son olarak ulusun, zaman içerisinde yaşanmışlık ile vücuda gelen tarih bağı ile tamamlanacağını ifade eden Öztürk, birey için bellek ne derece önemli ise ulus için de tarihin o derece önemli olacağını söylemiştir. Ona göre ulusallık duygusunu insana en etkin şekilde veren unsur tarihtir.³⁸⁸ Öztürk bu şekilde ulusu oluşturan faktörler içerisine tarihi de ekler ve böylece sistemini tamamlar.

Öztürk, Türk ulusu içerisinde gelişen ve ulusal bir nitelik kazanan Türk ahlakının, dünyadaki diğ er milletlerin ahlak anlayışlarına göre çok üst bir seviyede olduğu kanaatindedir.³⁸⁹ Fakat Osmanlı ahlak anlayışının, bu üstün niteliklere sahip Türk ahlakını bozduğu ve toplumu bencilliğ e ittiği düşüncesindedir.³⁹⁰ Onun bu anlayışı Osmanlı ile ilgili düşüncelerinin ne kadar radikal bir çizgide olduğunu gösterir.

Ona göre yargı alanında da Osmanlı Devleti yabancı bir gelenekten beslenen hukuk anlayışını sürdürmüş ve tıpkı ahlâk meselesinde olduğu gibi özüne aykırı dav-

³⁸⁷ Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, ss. 26-28.

³⁸⁸ Öztürk, *age.*, ss. 28-31.

³⁸⁹ *age.*, ss. 59-60.

³⁹⁰ s. 64.

ranmıştır. Öztürk, yaşanan zaman ve mekânla bağlantısı olmayan bu hukuk anlayışının terk edilmesi gerektiği kanaatindedir. Öztürk'e göre Türklüğün özüne uygun, çağdaş bir hukuk sistemi geliştirilmelidir.³⁹¹ Burada da Halil Nimetullah'ın eleştirilerinin temelinde Osmanlı hukuk sisteminin İslam hukukuna göre şekillenmiş olması ve laik devlet düzeni ile bu teokratik temelli hukuk sisteminin bağdaşamayacağı düşüncesi yatar.

Öztürk, ekonomi alanında da benzer sebeplerden kaynaklanan sıkıntıların bulunduğu kanaatindedir. Osmanlı toplumu içerisinde dinî kültür kaynaklı olarak ortaya çıkmış tevekkül, miskinlik gibi telkinlerin insanları çalışmamaya, gayret göstermeye ittiğini belirtir. Bunun bir sonucu olarak Osmanlı ekonomisi gayrimüslimlerin eline geçmiş ve her türlü ekonomik ve ticarî faaliyet onların tekeli haline gelmiştir. Halil Nimetullah, Türk ananesinde zanaattan ticarete kadar her türlü ekonomik faaliyetin bulunduğu, ancak daha önce belirtilen sebeplerden ötürü bu faaliyetlerin sürdürülemez hale geldiği düşüncesindedir.³⁹² Öztürk'ün ekonomi ile ilgili bu düşünceleri dönemin ekonomik buhranı ile yakından ilgilidir. Zira daha önce de bahsedildiği gibi Osmanlı Devleti'nin ana omurgası olan Müslüman-Türk tebaanın yalnızca tarım ve devlet memurluğu gibi faaliyetlerle geçimini sürdürüyor olması öte taraftan gayrimüslim tebaanın daha müreffeh bir yaşam sürmesi bu düşüncelerinin oluşmasında etkili olmuştur.

Halil Nimetullah, estetik noktasında da insanları heyecana sürüklemeyen, ulusal zevkten uzak bir yapıya sahip olduğu gerekçeleriyle Osmanlı sanat anlayışını eleştirmiştir. Öztürk, yapılan arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan Osmanlı öncesi Türk devletlerine ait sanat eserlerinin ulusal zevki tatmin edecek nitelikte olduğunu belirtmiştir. Bunun yanında Halk Edebiyatının da yüzyıllardan beri ulusal zevki tatmin eder bir mahiyette varlığını sürdürdüğünü belirtmiştir. Bu sebeplerle Öztürk, sanat noktasında da öze dönülmesi gerektiği ve sanat anlayışının Osmanlılıktan kurtarılması gerektiği kanaatindedir.³⁹³

³⁹¹ Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, ss. 65-67.

³⁹² *age.*, ss. 69-71.

³⁹³ ss. 73-75.

Halil Nimetullah'ın tüm bunları ruhunda yaşamaya başlayan kişinin öz varlığını bu ögelerden tamamlamış olacağını bu sayede o ferдин ulusal bir varlığa dönüşeceğini söyler. Böylece ilkel olan toplum ulusallık kazanarak evrimleşmiş ve daha da ilerlemiş olacaktır.³⁹⁴ Öztürk'ün tüm bu açıklamalarındaki temel saik, daha önce de dile getirildiği gibi yeni kurulan devlet içerisinde hayatini sürdüren toplum için, millîleşmeyi kolektif bir bilinç haline getirmektir.

Cumhuriyet Dönemi aydınlarında genel olarak “ulus” kavramını toplumda kolektif bilinç haline getirme anlayışı hâkimdir. Öztürk de tıpkı diğer Cumhuriyet aydınları gibi “kolektif bilinç” ve “ulusallık” kavramlarına sıkça başvuran isimlerden biridir. Kendisi bu bağlamda bireysellik anlayışına karşı çıkmış, toplumun tek vücutmuşçasına bir yapı kazanabilmesi için cemiyet içindeki fertlerin birbirine yaslanarak, birbirinden yardım alarak yola devam etmesi gerektiğini söylemiştir. Öztürk'ün bu anlayışına göre doğal olarak ferдин toplumsal bir varlık hüviyetine sahip olması gerekmektedir. Ona göre ferдин içtimai bir varlığa dönüşmesinin yolu da kurumları millîleştirmekten geçer.³⁹⁵

Öztürk'e göre Türk kimliğinin medeniyet inşa eden bu gibi unsurları Osmanlılık içerisinde kaybolmuştur.³⁹⁶ Öztürk fikrî sistemini tamamen Osmanlı mirasını reddetme üzerine kurmuştur.³⁹⁷ Osmanlı Devleti'ni Comte'un üç hal yasasında metafizik dönem olarak nitelendirdiği dönemle özdeşleştirmiş, Osmanlı Devleti'ni teolojik ve metafizik ögeler barındıran çağdaş olmayan bir devlet olarak değerlendirmiştir.³⁹⁸ Halil Nimetullah'a göre Cumhuriyet devrimleri metafizik içermeleri atmış, toplumu pozitif yönde ilerletmiş, Türklüğünü yani özünü buldurmuştur.³⁹⁹ Halil Nimetullah'ın bu anlayışı devlet ve ulus kavramlarıyla ilgili pozitivist ve evrimci bakış açısı geliştirdiğini göstermektedir.

³⁹⁴ Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, ss. 31-32.

³⁹⁵ Arslan, “agm.”, ss. 21-22.

³⁹⁶ Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, ss. 36-37.

³⁹⁷ Arslan, “agmd.”, s. 2401.

³⁹⁸ “agmd.”, s. 2403.

³⁹⁹ Halil Nimetullah Öztürk, “İstanbul Dârülfünunu: Türk Yurdu Üniversiteden Muasır Medeniyetin Nur ve Ziya Kaynağı Olan Pozitif İlim Bekliyor”, *Cumhuriyet*, 21.08.1933, s. 3.

Öztürk, Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]), Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501), Ekber Şah (1556/1605) gibi isimlerin tüm fertleri kaplayan metafizik havaya rağmen Türklüklerini öz benliklerini koruyan isimlerden olduklarını ifade eder. Tanzimat'la başlayan uyanış devriyle beraber Ahmed Vefik Paşa, Namık Kemal, Ahmet Midhat, Ziya Paşa (1829/1880), Süleyman Paşa (?), Necip Asım (1861/1935), Ahmet Ağaoğlu (1869/1939), Ziya Gökalp ve Ömer Seyfeddin (1884/1920) ve Halit Erol gibi isimlerde Türkçülük yolunda ilerlemişler ve bu yola katkı sağlamışlardır. Halil Nimetullah bu isimlerin gayretlerine rağmen yerleşmiş alışkanlık ve inançların değişiminin kolay olmadığına değinmiş ve Türk Devrimiyle Türkçülüğün eksikleri tamamlanıp evrimleştiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁰

Türkçülük noktasında bu isimlerden Ziya Gökalp'i takdir etmekle beraber onun anlayışını bazı noktalarda tenkit etmiştir. Ziya Gökalp'in Türkçülük sistemini kurgularken İslam'la çağdaşlaşmayı telif etme gayreti içinde olduğu görülmektedir.⁴⁰¹ Halil Nimetullah'ın çağdaşlaşma modelinde ise din Ziya Gökalp'te olduğu kadar belirleyici bir unsur değildir. Din vicdanlarda yaşaması gereken toplumsal hayatı kaplaması halinde ulusal kültürü yok edebilecek bir unsurdur.⁴⁰² Dolayısıyla Halil Nimetullah'a göre din toplumsal hayatı belirleyici bir unsur değildir. Oysa Ziya Gökalp'e bakıldığında din millet denilen topluluğun oluşmasında belirleyici bir unsurdur. Ona göre millet din, ahlak, lisan ve sanat yönünden aynılıkları olan insanların oluşturduğu topluluktur.⁴⁰³ Halil Nimetullah Öztürk, bu noktalarda Ziya Gökalp'in *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak* isimli eserini kritik etmiştir.⁴⁰⁴ Kendisi Gökalp'in sisteminin karşısına “Türkleşmek, laikleşmek, çağdaşlaşmak” kavramlarını koymuş ve *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak* isminde bir eser yazmıştır. Bu kavramlar onun Cumhuriyet sonrasında gelişen düşüncelerinin temel hareket noktası olmuştur. Bu kavramları kullanarak Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan Türk Devrimi sürecinin felsefi çatısını oluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Öztürk'e göre yeni

⁴⁰⁰ Öztürk, *Dilde Osmanlıcadan Türkçeye*, ss. 69-72; Öztürk, “İlk Türkçülerden Halit Bey ‘Erol’ ”, *Türk Dili Dergisi*, C. II, S. 21, Haziran 1953, ss. 646-647.

⁴⁰¹ Murat Kobya, “Ziya Gökalp'in Laikliği Temellendirme Çabası ve İslam”, *Turkish Studies*, C. XIV, S. 3, 2019, ss. 1585-1586.

⁴⁰² Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, s. 91.

⁴⁰³ Sayim Türkman, “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 4, 2003, s. 158.

⁴⁰⁴ Bkz.: Halil Nimetullah Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1953.

kurulan Türk devletinin inşasında şu üç ulusal temel esas alınmalıdır bunlar: Türkçülük, Atatürk devrimleri, Türkçenin özleşmesidir. Bu üç ana prensip ışığında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin felsefi temellerinin pozitivist felsefe ile atılması gerektiğini savunmuştur.⁴⁰⁵

Öztürk'ün Ziya Gökalp'e yönelttiği eleştirilerden biri de "Türkleşme" noktasındaki tenkididir. Öztürk, Gökalp'te Türklük duygusundan ileri gelen bazı sezişler olduğunu belirtir, ancak onun içinde yaşadığı toplum ulusallık düzeyine ulaşamamış ve fizikötesi olmaktan kendini kurtaramamıştır. Halil Nimetullah bundan dolayı Gökalp'in düşüncelerini olgunlaştıramadığı kanaatindedir.⁴⁰⁶

Halil Nimetullah, Türkleşme kavramının ardından Ziya Gökalp'in "İslamlaşma" kavramını ele almış, bu kavramın da "uluslaşma" kavramı ile ümmetçilik anlayışından dolayı uzlaşamayacağını belirtmiştir. Öztürk, İslamlaşma kavramının çağdaşlaşmaya da ket vuracağı düşüncesindedir. Çünkü Müslümanlar sürekli geriye dönmek bir Asr-ı saâdet ülküsü içerisinde yaşamaktadırlar. Bu da ilerlemeye engel bir anlayıştır.⁴⁰⁷ Öztürk'ün *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak* adlı eserindeki başlıklardan biri "İslamcılık Değil Müslümanlık" şeklindedir.⁴⁰⁸ Halil Nimetullah'ın Müslümanlık ile ne kastettiğine değinilecek olursa, onun Müslümanlık anlayışı ümmetçiliği terk etmiş, ulusçuluk temelli bir Müslümanlık anlayışıdır.⁴⁰⁹ Türk ulusunun benimseyeceği bu Müslümanlığın laik temelli devlet sistemi ile uyumlu bir yapı sergilemesi gereklidir. Çünkü devletin yürüttüğü faaliyetler doğrudan toplumla ve yaşamla bağlantılıdır, din ile ilişkilendirilebilecek bir yönü yoktur.⁴¹⁰ Ona göre din, devletle değil bireyin vicdanı ile ilgilidir.⁴¹¹ Bireyde vicdan hürriyeti vardır. Dolayısıyla fert dilediği gibi inanıp, dilediği gibi düşünebilir. Başkalarının inançlarına ve düşüncelerine saygı duyduğu sürece bireyin dilediği gibi inanması sakıncalı değildir,

⁴⁰⁵ Gencan, "agm.", ss. 666-667.

⁴⁰⁶ Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, ss. 8-10.

⁴⁰⁷ Öztürk, *age.*, ss. 11-12.

⁴⁰⁸ *age.*, s. 86.

⁴⁰⁹ s. 91.

⁴¹⁰ ss. 84-85.

⁴¹¹ s. 15.

ancak devlet işlerinin yürütülmesinde dinin yönlendirmesine hiçbir ihtiyaç yoktur. Din insani bir ihtiyaçtır.⁴¹²

Son olarak Halil Nimetullah, Gökalp'in muasırlaşmayı da yanlış anladığı kanaatinde. Gökalp'in muasırlaşmayı sadece Batı'nın bilim ve tekniğini alıp yaşam tarzını ötelemek olarak anladığını, hâlbuki muasırlaşmanın sosyal hayattan bilimsel faaliyetlere kadar her alanda Batı merkezli şekillenmek ile gerçekleşeceğini belirtmiştir.⁴¹³ Öztürk bu şekilde Gökalp'in üçlü sistemini kritik ederek yaşadığı dönemin genel anlayışı ve kendi birikimi çerçevesinde bir düşünce sistemi oluşturmuştur.

Türk aydınlarının pozitivism karşısındaki tutumları, genel itibariyle eleştiriye tabi tutulmaksızın bu kanalla gelen her anlayışı olduğu gibi kabul etmek şeklinde gerçekleşmiştir.⁴¹⁴ Halil Nimetullah'ın buraya değin verilen düşüncelerinde de aynı tavır hâkimdir. Onun felsefe ve hayata dair tutumu pozitivismi sorgulamadan hayatın her alanına yaymak şeklinde gelişmiştir.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan süreçte yetişen aydınların dünya görüşü Erol Güngör'e göre geçmişin yetersizliğini görerek yeni bir sistem kurma ülküsü üzerine kuruludur.⁴¹⁵ Halil Nimetullah'ın hemen her alanda gelenekle olan bağın koparılmasını, bu alanların ulusal kimlikle yeniden inşa edilmesini savunduğu daha önce ifade edilmişti. Bu minvalde Halil Nimetullah da bu anlayışta olan Cumhuriyet aydınlarından.

Felsefe gelenek içerisinde yürütülen bir faaliyettir. Dolayısıyla gelenek bağlantısı koptuğunda felsefe etkinliği sürdürülemez hale gelecektir.⁴¹⁶ Halil Nimetullah'ın buraya kadar verilen düşüncelerinin genel yapısı da hep geleneğin reddi ve yeni bir sistem kurma şeklindedir. Ancak verilen bilgide de görüldüğü üzere bu anlayışla felsefe geleneği kurmak zor görünmektedir. Üstelik sorgulamadan alınmış bir

⁴¹² Öztürk, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, s. 84.

⁴¹³ Öztürk, *age.*, s. 12.

⁴¹⁴ Nurullah Ulutaş, "Tanzimat Sonrası Türk Modernleşmesinde Pozitivistlerin Dine Yaklaşımları", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı (26-28 Nisan 2019)*, C. I, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 465.

⁴¹⁵ Kemaleddin Taş, "Tanzimat ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 2002, s. 91.

⁴¹⁶ Sebahattin Çevikbaş, "Felsefe(miz) Üzerine Bir Deneme (Türkiye'de Felsefe Nasıl Olanaklıdır?)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. VI, S. 2, 2004, s. 44.

felsefi anlayışın ne kadar felsefi olabileceği de tartışmaya açık bir meseledir. Halil Nimetullah'ın sistemi bu noktalarda eleştiriye açık durumdadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Osmanlı'da gerçekleştirilen Batılı ıslahat çalışmaları, ilmî çalışmaların da Batılı ilim otoriteleri esas alınarak düzenlenmesini ve geliştirilmesini getirmiştir. Bu olgu tabiatı itibariyle felsefe faaliyetlerini de etkilemiştir. Matbaanın Osmanlı Devleti'ne getirilmesiyle beraber Tanzimat sonrası en çok basılan felsefe eserleri Aydınlanma felsefesiyle ilişkili metinler olmuştur. Ardından da özellikle II. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber Aydınlanma felsefesi sonucu gelişen modern Batı felsefesi eserleri basılmıştır. Çeviri ve neşir faaliyetleri devlet sınırları içinde Batı felsefesinin tanınırlığını sağlamıştır. Bunun yanında Batı'da felsefe ihtisası yapmış Osmanlı aydınlarının devlet sınırları içindeki çeşitli kurumlarda verdikleri derslerle beraber, Batı felsefesi daha da tanınır hale gelmiştir. Batı felsefesinin geniş kitlelerce tanınması ise dergilik faaliyetleriyle gerçekleşmiştir. Dergilere yazı yazan yazarların telif ve tercüme yazılarıyla yeni felsefe anlayışları daha da yaygın halde etüt edilmiştir.

II. Meşrutiyet'le beraber gelişen düşünce ortamında materyalizm, pozitivizm, natüralizm, Darwinizm gibi akımlar, dergiler vasıtasıyla daha rahat bir şekilde kitlelere ulaşma imkânı bulmuştur. Bu akımların savunucuları felsefelerini temellendirirken geleneği tamamen reddetme eğilimi göstermişlerdir. Madde temelli bu yeni felsefi akımlara tepki geliştiren gelenekçi olarak nitelendirilebilecek Osmanlı münevverleri çeşitli dergilerde ilmî ve felsefi yazın faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İki grubun mücadelesinin temelde geleneksel düşüncenin nereye konumlandırılacağıyla ilgili olarak şekillendiği görülmüştür. Batı'dan gelen felsefi akımlarla entelektüel kişiliğini oluşturan aydınlar düşüncelerini geleneğin karşısında ve pozitif bilimci görüş etrafında şekillendirmişlerdir. Bu iki grup arasındaki mücadele, felsefi sahadan siyasi görüşlere kadar pek çok alanda ayrışmanın sebebi haline gelmiştir. Bu manada bu dönem düşüncesinde felsefe, sosyoloji, siyaset gibi pek çok alan girift bir yapı arz etmiştir. Bu alanlarda düşüncelerin zaman zaman birbirine karıştığı, sahaların birbirinden ayırıştırılmadığı durumlar görülmüştür.

Modern Batı felsefesinin yanında bu süreç, hem çevrilen eserler hem de İlahiyat Fakültesinde verilen derslerle İslâm felsefesiyle ilgili faaliyetlerin de tekrar canlanmasını sağlamıştır. Bu sayede aslında Osmanlı düşüncesinde felsefenin pek

çok meselesi ve alanı çalışılmaya başlanmış, ilerleyen yıllarda bu çalışmalar hız kazanmıştır. Osmanlı düşüncesi bu süreçte hem Batı felsefesiyle tanışmış hem de geleneksel düşünceyle doğrudan bağları olan İslam felsefesini de bünyesinde muhafaza etmiştir. Tanzimat sonrası Osmanlı’da şekillenen bu ikili anlayış Cumhuriyet’in İlanı’yla kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde yürütülen felsefe faaliyetinin temelini oluşturmuştur.

Halil Nimetullah Öztürk, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş devrinde siyasetten düşünceye kadar her alanda varlığını hissettiren yukarıda yer verilen çift başlılığın içine doğmuş bir Cumhuriyet aydınıdır. Bu noktada Öztürk; pozitivist, aydınlanmacı, laik anlayışıyla Batıcılık tavrı üzerine ilmî kişiliğini inşa edenlerden olmuştur. Buna bağlı olarak Halil Nimetullah felsefe anlayışını çağdaş Batı felsefesini temel alarak şekillendirmiştir. Pozitivist felsefeyle yakından ilgilenen Öztürk, bu akımın etkisiyle felsefe sahasında orijinal sayılabilecek “Vicdan Mantığı ve Akıl Mantığı” isimli mantık anlayışını ortaya koymuştur. Bu anlayışın oluşmasında Auguste Comte ve Lévy Bruhl’dan gelen pozitivist tavrın etkili olduğu görülmektedir. Kendisi ilim ve düşünce dünyasının pek çok alanında görüşler ortaya koymasına ve bu konularla ilgili çeşitli çalışmalar yapmasına rağmen yeterince tanınmamış ve ihmal edilmiş bir Cumhuriyet aydını olmuştur. Bu durumdan ötürü görüşlerinin etkileri Türk düşüncesi içerisinde görülememiştir.

Halil Nimetullah felsefe-sosyoloji geleneğinden gelen anlayışla düşüncelerini şekillendirdiğinden toplum onun için her türlü manevi unsurun kaynağı olmuştur. Ahlak anlayışında ahlakın kökenini topluma dayandırmıştır. Bu görüşünde Durkheim’in sosyolojik ahlak anlayışından etkilenmiştir. Buna bağlı olarak rölativist bir ahlak anlayışı geliştirmiştir. Topluma dayalı ahlak anlayışında olduğu gibi düşüncelerinin sosyal bilimler sahasındaki görüntüsü Durkheim etkisinde oluşan sosyal psikoloji anlayışı olmuştur. Halil Nimetullah’ın düşüncelerini hem zikredilen ilmî geleneğin sınırları içinde şekillendirmesi hem de bu dönemde daha henüz sosyoloji, psikoloji ve felsefenin sınırlarının tam manasıyla çizilememiş olmasından kaynaklı olarak onun disiplinler arası hudutları muğlaklaşmıştır. Felsefeye dair düşünceleriyle sosyolojiyle ilişkili düşünceleri arasında sınır yok gibidir. Bu durum Öztürk’ün düşüncelerini sistematik bir biçimde ortaya koymayı zorlaştırmaktadır. Ayrıca kendisini

mensubu gördüğü cemiyetçilik ekolünün etkisiyle, insanın anlaşılması meselesinde psikoloji, sosyolojiye göre daha geri planda kalmıştır.

Halil Nimetullah'ın dil ve felsefi terminolojiyle ilgili çalışmaları mevcuttur. Dilin Türkçeleşmesi noktalarında da pek çok çalışma yürüttüğü görülmüştür. Bu çalışmaları özellikle sosyal bilimlerle ilgili oluşturmaya çalıştığı terminoloji faaliyetlerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarından felsefe ıstılahatıyla ilgili olan çalışmasını Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra yazmıştır. Burada dille ilgili ortaya koyduğu ifadeleri ve dile yabancı dillerden kelime alınmasıyla ilgili tutumu daha mutedilken, Cumhuriyet Dönemi'nin ilerleyen yıllarında ortaya koyduğu çalışmalarında daha keskin bir tavır hâkimdir. Özellikle hayatının son dönemlerinde dili tamamen yabancı unsurlardan arındırmak şeklinde radikal bir anlayış ortaya koymuştur. Öztürk'ün bu konudaki düşünceleri uygulanabilirliği noktasında eleştiriye açıktır. Bu bağlamda kendisinin bu alanda yaptığı mesai dikkate değerdir. Harf İnkılabından sonra yazdığı eserlerin hemen hepsinin sonuna lügatçeler eklemiştir. Bu lügatçeler o dönemde Türk Dil Kurultayları bünyesinde oluşturulmaya çalışılan ilmî ıstılahatlar noktasında önemlidir. Bu bağlamda Öztürk'ün dil anlayışı ve felsefe terminolojisiyle ilgili yürütülebilecek faaliyetler, literatüre kıymetli bir çalışma kazandırılmasına katkı sağlamış olur.

Cumhuriyet'in ilanıyla beraber Öztürk, pozitivism etkisinde şekillenmiş fikri zeminin hayatın her alanına taşınması gerektiğini savunmuştur. Onun düşünce dünyasında eskiye dair her şeyin ilga edilmesi anlayışı bu dönemde yazdığı eserlerde açık bir şekilde görülmektedir. Devlet anlayışındaki görüntüsü laik-ulusçu bir karakter taşımış, ideoloji olarak Kemalizmi benimsemiştir. Onun pozitivist dünya görüşünü merkeze alan düşüncelerinde eskiyi çağrıştıracak hiçbir şeye yer yoktur. Öztürk'ün bu konudaki görüşleri Cumhuriyet'in ilanından sonra felsefeci kişiliğinin önüne geçmiş, buna bağlı olarak düşünceleri felsefi sahanın dışına çıkmıştır.

Tanzimat sonrası Osmanlı'da gelişen felsefe faaliyetlerinin nitelikli bir şekilde değerlendirilebilmesi için bu dönemde felsefe etkinliği içinde varlık gösteren isimlerle ilgili müstakil çalışmaların kaleme alınması, bütüncül bir tablo oluşturma noktasında önemlidir. Kütüphanelerimizde bu döneme ait binlerce kaynak bulunmakta ve işlenmeyi beklemektedir. Modern Türk düşüncesi içerisinde yürütülen felsefi

etkinliğin temellerini oluşturan Tanzimat'la başlayan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarını da kapsayan bu sũrecin aydınlatılması dũřũnce tarihimize bũyũk katkı sağlayacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

AFYONCU, Erhan, “İbrâhim Müteferrika”, *DİA*, C. XXI, TDV Yay., İstanbul, 2000, ss. 324-327.

AKARSU, Bedia, “Felsefe”, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1975, s. 74.

AKGÜN, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.

AKYILDIZ, Ali, “Tanzimat”, *DİA*, C.XL, TDV Yay., İstanbul, 2011, ss. 1-10.

ALBAYRAK, Nurettin, “Edebiyat Fakültesi Mecmuası”, *DİA*, C. VIII, TDV Yay., İstanbul, 1993, ss. 525-526.

Altıncı Türk Dil Kurultayı (Birleşimler Tutanaklar-1949), Yeni Matbaa, Ankara, 1950.

ALTINKAŞ, Evren, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, S. 14, Güz 2011, s. 114. ss. 114-132.

ALTIPARMAK, Ömer Faruk “Hikmet Felsefe İlişkisi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, Ocak-Haziran 2003, ss. 86-118.

ARAR, İsmail, “Mehmed Ali Ayni”, *DİA*, C. IV, TDV Yay., İstanbul, 1991, ss. 273-275.

ARSLAN, Ali, *Darülfünun’dan Üniversite’ye*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1995.

ARSLAN, Tolga, “Darülfünun’dan İstanbul Üniversitesi’ne Felsefe Öğreniminin Yapılandırılması”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 61, 2017, ss. 51-86.

ASLAN, Cumhur, “Halil Nimetullah Öztürk (1880/ 1957), *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşüncesi, Tanzimat’atn Cumhuriyet’e Siyasi, İdari ve Sosyal Düşünce Temsilcileri*, (Editör: Süleyman Hayri Bolay), C. IV, Nobel Yay., Ankara, 2015, ss. 2398-2411.

-----, Cumhur, “Halil Nimetullah Öztürk’te Millileşme ve Çağdaşlaşma Kavramları”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Hüseyin Akyüz), *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum, 1995.

-----, Cumhur, “Pozitivist, Sekülerist ve Anti-Osmanlı Bir Düşünür: Halil Nimetullah Öztürk”, *Dârülfünun’da Felsefe Dersleri*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2011, ss. 9-64.

AYHAN, Halis, “İlahiyat Fakültesi”, *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul, 2000, ss. 158-162.

AYNİ, Mehmed Ali, *Daru'l-fünûn Tarihi*, Pınar Yay., İstanbul, 1995.

BALLIKAYA, Cihan, “Pozitivizm: Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi ve Etkileri”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 33, 2015, ss. 87-106.

BAYRAKTAR, Levent, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Felsefe*, Ankara, 2016.

BAYRAM, Şule Nur, “Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası’nda İslam Felsefesi”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Mehmet Harmancı), *Necmeddin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2019.

BEKİRYAZICI, Eyüp, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı’da Felsefe Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 19, 2003, ss. 247-276.

BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (Hazırlayan: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2003.

BİCAN, Gülşah-SİNAN, Ahmet Turan, “Türkçe Öğretiminde Kullanılan Terim Sözlüklerinin Karşılaştırılması”, *Uluslararası Türkçe, Edebiyat, Kültür Eğitim Dergisi*, C. II, S. 7, 2018, ss. 759-770.

BİÇER, Baykal, “Öğretmen Görüşlerine Göre Felsefe Öğretim Programı ve Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar”, *Akademik Bakış Dergisi (Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi)*, S. 38, Eylül-Ekim 2013, ss. 1-18.

-----, Baykal, “Türkiye’de Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Okulları ile Amerikan Kolejlerinde Felsefe Grubu Derslerinin Öğretimi (1839-1922)”, *Journal of World of Turks*, C. II, S. 3, 2010, ss. 195-211.

BOLAY, Süleyman Hayri, “Emrullah Efendi ve Felsefeye Bakışı”, *Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşüncesi*, (Editör: Süleyman Hayri Bolay), C. I, Nobel Yay., Ankara, 2015, ss. 285-295.

-----, Süleyman Hayri, “Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni*, (Editör: Bayram Ali Çetinkaya-Cilt Editörü: Ahmet Hamdi Fuat), C. VIII, İnsan Yay., İstanbul, 2015, ss. 13-58.

-----, Süleyman Hayri, *Türkiye’de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi*, Atlas Yay., Ankara, 2018.

BOR, Eylem, “Fransız Kaynakları Işığında Tanzimat Dönemi Eğitimine Fransız Etkileri”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: İsmail Güven), *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Ankara, 2020.

BÖLÜKBAŞI, “Formation”, *Kâmûs-ı Mufassal Felsefe*, (Yayına Hazırlayanlar: Nevzat H. Yanık-Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2014.

-----, Rıza, “Conjecture”, *Kâmûs-ı Mufassal Felsefe*, (Yayına Hazırlayanlar: Nevzat H. Yanık-Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2014.

-----, Rıza, “Consensus”, *Kâmûs-ı Mufassal Felsefe*, (Yayına Hazırlayanlar: Nevzat H. Yanık-Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2014.

-----, Rıza, “Final”, *Kâmûs-ı Mufassal Felsefe*, (Yayına Hazırlayanlar: Nevzat H. Yanık-Ali Utku), Çizgi Kitabevi, Konya, 2014.

CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefeye Giriş*, Sentez Yay., Bursa, 2007, s. 12.

COMTE, Auguste, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, (Çeviren Erkan Ataçay), Bilge Su Yay., Ankara, 2019.

CUMHURİYET GAZETESİ, “Halil Nimetullah Bey”, 30.08.1934, s. 5.

-----, “Prag Felsefe Kongresi”, 18.12.1934, s. 3.

-----, “Yeni Üniversitenin Kadrosu”, 01.08.1933, s. 5.

ÇAKMAK, Mustafa, “Kant’ın Numen-Fenomen Ayrımı ve Metafizik Eleştirisinin John Hick’in Din Felsefesine Etkileri”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. XI, S. 3, 2011, ss. 187-200.

ÇEVİKBAŞ, Sebahattin, “Felsefe(miz) Üzerine Bir Deneme, (Türkiye’de Felsefe Nasıl Olanaklıdır?)”, *Atatürk Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. VI, S. 2, 2004, ss. 40-47.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara, 1986.

DALKILIÇ, Bayram, “Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi’nde Din Felsefesi”, *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu (18-19 Kasım 2009)*, Ada Ofset, İstanbul, 2010, ss. 353-356.

-----, Bayram, **AKYÜZ**, Yakup, *Aristoteles ve Bacon’a Göre Tümevarım*, Kardelen Yay., İstanbul, 2017.

DEMİR, Mehmet Nuri, “Henri Bergson’un Metafizik ve Sezgi Boyutlu Epistemolojisinin Yapı Taşları”, *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C. I, S. 2, Kasım 2018, ss. 109-119.

DEMİR, Remzi, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi: Yeni Felsefe*, Lotus Yay., Ankara, 2007.

DEMİRÇİ, Osman, “Medrese Geleneğinde Kelâm ve Akâid İlimi”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 11, 2013, ss. 253-270.

DEMİRPOLAT, Enver, “Osmanlılarda Felsefenin Serüveni”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. I, S. 14, 2009, ss. 105-118.

DÖLEN, Emre, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. I, S. 10, 2008, ss. 1-46.

DURKHEIM, Émile, *Sosyolojik Yöntemin Kuralları*, (Çeviren: Cenk Saraçoğlu), Bordo-Siyah Yay., İstanbul, 2004.

EFE, Adem, “Sebîlürreşâd”, *DİA*, C. XXXVI, TDV Yay., İstanbul, 2009, ss. 251-253. ss. 251-253.

ER, Hamit, “İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları”, Basılmamış Doktora Tezi, (Bayraktar Bayraklı), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 1992.

-----, Hamit, *İstanbul Darülfünunu İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, İstanbul, 1993.

-----, Hamit, *Medreseden Mektebe Geçiş Sürecinde Darülhilafeti'l-Aliyye Medreseleri*, Rağbet Yay., İstanbul, 2003.

ERDOĞAN, Aynur, “Tanzimat Döneminde Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu ve Osmanlı Modernleşmesine Etkileri”, *Sosyoloji Dergisi*, C. III, S. 20, 2010, ss. 121-151.

ERGENE DERGİSİ, “‘Ergene’ Niçin Çıkıyor? ”, C. I, S.1, İstanbul, Mayıs 1946, s. 3.

ERGİN, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

FELEK, B., “Bir ‘Devrimci’nin Mektubu”, *Cumhuriyet*, 16-03-1949, s. 3.

FROLOV, Ivan, “Durkheim, Emile”, *Felsefe Sözlüğü*, çev.: Aziz Çalışlar, Cem Yay., İstanbul, 1991.

-----, Ivan, “Lévy-Bruhl Luclen”, *Felsefe Sözlüğü*, (Çeviren: Aziz Çalışlar), Cem Yay., İstanbul, 1991.

GENCAN, Tahir Nejat, “Öztürk’ün Ardından”, *Türk Dili Dergisi*, C. VI, S. 72, 1957, ss. 666-667.

GÜNEŞ, Melek Yıldız, “Darülfünun’da Ahlak Dersleri: Programlar-Ders Notları-Hocalar”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: İsmail Kara), *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2015.

GÜLLÜ, İsmail, “Durkheimci Bir Sosyolog: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Din ve Toplum Görüşleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, S. 62, Yıl 19, Bahar 2015, ss. 205-228.

HANİOĞLU, Şükrü, “Batılılaşma”, *DİA*, C. V, TDV Yay., İstanbul, 1992, ss. 148-152.

HARMANCI, Mehmet, “Ekonomik Kalkınma ve Değerlere Bir Katkı: İslâm’ın Evrenselliği ve Fârâbî”, *Ekonomik Kalkınma ve Değerler*, (Editör: Recep Şentürk), UTESAV, İstanbul, 2003, ss. 105-115.

HİZMETLİ, Mustafa, “Prof. Dr. Mehmet Vural ile ‘Türkiye’de Felsefe” Üzerine Söyleşi”, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları e-Dergisi*, C.VII, S. 1, Yaz 2020, ss. 153-169.

HUYUGÜZEL, Ömer Faruk, “Hüseyin Cahit Yalçın”, *DİA*, C. XLIII, TDV Yay., İstanbul, 2013, ss. 300-301.

ILGAZ, A. Ceyda **BÜYÜKBAYKAL**, “Türkiye’deki Kültür Sanat Dergiciliğinin Tarihsel Gelişim Süreci Bağlamında Milliyet Sanat Dergisi”, *Dergicilik Üzerine*, (Editör: Aslı Yapar Gönenç), İstanbul, 2013.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Cem’iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye”, *DİA*, C. VII, TDV Yay., İstanbul, 1993, ss. 333-334.

-----, Ekmeleddin, “Dârulfünûn Tarihçesine Giriş”, *Belleten*, C. LIV, S. 210, Ağustos 1990, ss. 699-738.

-----, Ekmeleddin, “Dârülfünun”, *DİA*, C. VIII, TDV Yay., İstanbul, 1993, ss. 521-525.

-----, Ekmeleddin, *Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

İHTİYAR, Bilgehan, “Türkiye’de Fikir Sanat Dergiciliği: İlk Dönem Hareket Dergisi Örneği”, *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, S. 31, 2018, ss. 188-203.

İNALCIK, Halil, *Rönesans Avrupası: Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013.

İZGİ, Cevat, “İngiliz Kerim Efendi”, *DİA*, C. XXII, TDV Yay., İstanbul, 2000, ss. 295-296.

KAHRAMAN, Mehmet, “Türk Dilinin Cumhuriyet Devri Terimsel Gelişim Sürecine Tarihi Bakış (II)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2, 2017, ss. 1289-1312.

KARA, İsmail, *Bir Felsefe Dili Kurmak, Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye’ye Gelişi*, Dergâh Yay., İstanbul, 2016.

KARASAN, Mehmet “Durkheim’in Ahlak Sosyolojisi”, *Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, C. III, S. 1-2, 1948, ss. 255-276.

KAYNARDAĞ, Arslan, “Türkiye’de Felsefenin Evrimi”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. III, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s. 762-774.

-----, Arslan, *Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Felsefe (Düşünceler, Etkinlikler, Filozoflar, Söyleşiler)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

KAZICI, Ziya, “Emrullah Efendi”, *DİA*, C. XI, TDV Yay., İstanbul, 1995, ss. 165-166.

KILIÇBAY, Mehmet Ali, “Osmanlı Batılılaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss. 147-152.

KOBYA, Murat, “Ziya Gökalp’in Laikliği Temellendirme Çabası ve İslam”, *Turkish Studies*, C. XIV, S. 3, 2019, ss. 1575-1587.

KOÇ, Emel, “Konya Enerjetizm Felsefe Okulu”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 1, 2009, ss. 138-140, ss. 138-149

-----, Emel, “Türkiye’de Felsefe Dilinin Gelişimi ve Felsefe Faaliyetlerine Genel Bakış”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, Aralık 2009, ss. 103-120.

-----, Emel, “Türkiye’de Felsefe ve Fikir Dergileri (1849-1980)”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 6, S. 33, Ocak 2019, ss. 1-15.

KONUR, Demet, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Felsefe Sözlükleri Üzerine Bir İnceleme”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Şamil Öçal), *Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Kırıkkale, 2015.

KORLAELÇİ, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, İnsan Yay, İstanbul, 1986.

-----, Murataza, “Pozitivist Düşüncenin İthali”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 2009, ss. 214-222.

KUTLUER, İlhan, “Batılılaşma: Felsefî Düşünce”, *DİA*, C. V, TDV Yay., İstanbul, 1992, ss. 152-158.

“Lévy-Bruhl”, *Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, (Yayımlayanlar: Safa Kılıçlıoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim), C. XII, Sabah Yay., İstanbul, 1992, s. 332.

MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çevirenler : M. Türköne- F. Unan, İ. Erdoğan), İletişim Yay., İstanbul, 2003.

MERMUTLU, Bedri, “Türkçe’de Yayımlanmış İlk Felsefe Eseri”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2, S. 2, 2000-2001, ss. 41-50.

METE, Mehmed İzzet, “Yamalı Ruh Yekpare Olamaz mı? I”, *Hayat Mecmuası*, C. II, S. 45, 6 Birinci Teşrin 1927, ss. 362-363.

-----, Mehmed İzzet, “Yamalı Ruh Yekpare Olamaz mı? II”, *Hayat Mecmuası*, C. II, S. 46, 13 Birinci Teşrin 1927, ss. 382-383.

ODABAŞI, İ. Arda , “Felsefe Mecmuası”, *Felsefe Mecmûası*, (Yayına Hazırlayan: Abdullah Öztop), Çizgi Kitabevi, Konya, 2016, ss. 13-28.

OKAY, Orhan, “Ahmed Midhat Efendi”, *DİA*, C. II, TDV Yay., İstanbul, 1989, ss. 100-103.

OLGUNER, Fahrettin, *Türk-İslâm Düşüncesi Üzerine*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993.

ORTAYLI, İlber, “Batılılaşma Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss. 134-138.

ÖNER, Necati, *Tanzimat’tan Sonra Türkiye’de İlim ve Mantık Anlayışı*, Divan Kitap, Ankara, 2012.

ÖZBİLGİN, Erol, *Pozitivizmin Kıskaçında Türkiye*, Ağaç Yay., İstanbul, 1994.

ÖZERDİM, Nabi Sami, “Prof. Halil Nimetullah Öztürk’ün Hayatı- Eserleri”, *Türk Dili Dergisi*, C. VIII, S. 93, 1959, ss. 497-499.

ÖZKUL, Ahmet Sait – **BAYSAL**, Hatice, “Son Dönem Osmanlı Kadın Yükseköğretiminde Girişimcilik Kodları: Dârülmualimât, İnâs Dârülfünûnu ve Ticâret Mektebi-âli”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 41, Ağustos 2017, ss. 1-20.

ÖZLÜK, Nuran, “Millî Mecmua”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. IV, S. 7, 2006, ss. 545-561., s. 556.

ÖZTÜRK, Hali Nimetullah, “İstanbul Dârülfünunu: Türk Yurdu Üniversiteden Mutasır Medeniyetin Nur ve Ziya Kaynağı Olan Pozitif İlim Bekliyor”, *Cumhuriyet*, 21-08-1933, s. 3.

-----, Halil Nimetullah, “Akıl Mantığı Vicdan Mantığı”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. 7, S. 6, İstanbul Temmuz-Ağustos 1927, ss. 489-496.

-----, Halil Nimetullah, “Bir Tenkit Münasebetiyle”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 95, İstanbul, 1 Birinci Teşrin 1927, ss. 1526-1527.

-----, Halil Nimetullah, “Bireysel Ruh Bilim Değil Toplumsal Ruh Bilim”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 8, İstanbul, Mayıs 1948, ss. 2-4.

-----, Halil Nimetullah, “Büyük Felsefe Lûgati ve Uydurma ile İşleme”, *Türk Dili Dergisi*, C. IV, S. 37, Ekim 1954, ss. 9-10.

-----, Halil Nimetullah, “Cemiyetçilik Mezhebi” *Millî Mecmua*, C. IX, S. 106, İstanbul, 15 Mart 1928, ss. 1703-1704.

-----, Halil Nimetullah, “Dil Devrimi Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, C. I, S. 4, Ocak 1952, ss. 209-213.

-----, Halil Nimetullah, “Dilini Bil III”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 4, İstanbul, Ocak 1947, s. 9.

-----, Halil Nimetullah, “ ‘Dilin ‘Sadeleşmesi’ Değil, Dilin ‘Türkçeleşmesi’ III”, *Vakit*, 10.11.1945, s. 2.

-----, Halil Nimetullah, “Doğa ile Toplum”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 6, İstanbul, Ekim 1947, ss. 2-3.

-----, Halil Nimetullah, “Düşünme”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 2-3, İstanbul, Ekim 1946, ss. 3-6.

-----, Halil Nimetullah, “Epik ve İzlenim”, *Türk Dili Dergisi*, C. III, S. 28, Ocak 1954, ss. 194-198.

-----, Halil Nimetullah, “Felsefe İstılahları 1-Principe”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. IV, S. 3-4, İstanbul, Temmuz-Birinci Teşrin 1926(1341), ss. 179-184.

-----, Halil Nimetullah, “Felsefe İstılahları 2-Objectif-Subjectif”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. V, S. 3-4, İstanbul, Mart- Birinci Kanun 1927, ss. 145-150.

-----, Halil Nimetullah, “Felsefe İstılahları 3/Transcendental-Immanent”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 5, İstanbul, Temmuz-Ağustos 1927, ss. 497-501.

-----, Halil Nimetullah, “Felsefe İstılahları 4-Représentation Collective-Représentation-Concepte-Idée”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 2, İstanbul, Haziran 1928, ss. 209-215.

-----, Halil Nimetullah, “Felsefe İstılahları 5-Spiritualisme-Matérialisme”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VI, S. 4, İstanbul, Birinci Teşrin 1928, ss. 590-593.

-----, Halil Nimetullah, “Felsefe İstılahları 6-Idéalisme-Réalisme”, *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, C. VII, S. 2, İstanbul, Temmuz 1929, ss. 127-130.

-----, Halil Nimetullah, “Ferd ve Cemiyet”, *Millî Mecmua*, İstanbul, 15 İkinci Kanun 1928, C. IX, S. 102, ss. 1638-1639.

-----, Halil Nimetullah, “Ferd ve Cemiyet”, *Millî Mecmua*, İstanbul, 15 İkinci Kanun 1928, C. IX, S. 102, ss. 1638-1639

-----, Halil Nimetullah, “Fizik ile Metafizik”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 7, İstanbul, Şubat 1948, ss. 2-3.

-----, Halil Nimetullah, “Gerçeklik ve Değer Yargıları Değil Nitelik ve Değer Yargıları”, *Ergene Dergisi*, C. I, S. 4, İstanbul, Ocak 1947, ss. 2-3.

-----, Halil Nimetullah, “İlk Türkçülerden Halit Bey ‘Erol’ ”, *Türk Dili Dergisi*, C. II, S. 21, Haziran 1953, ss. 646-647.

-----, Halil Nimetullah, “Hars Buhranı”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 104, İstanbul, 15 Şubat 1928, ss. 1670-1671

-----, Halil Nimetullah, “İnsan”, *Ergene Dergisi*, C. I, S.1, İstanbul, Mayıs 1946, ss. 4-6.

-----, Halil Nimetullah, “Keyfiyet Hükümleri Kıymet Hükümleri”, *Millî Mecmua*, C. IX, S. 98, İstanbul, 15 İkinci Teşrin 1927, ss. 1574-1575.

-----, Halil Nimetullah, “Millî Ahlak”, *Muallim*, C. I, S. 13, 15 Temmuz 1332, ss. 404-407.

-----, Halil Nimetullah, “Milliyet ve İnsaniyet”, *Millî Mecmua*, C. X, S. 110, İstanbul, 15 Mayıs 1928, ss. 1766 -1767.

-----, Halil Nimetullah, “Son İzah”, *Millî Mecmua*, C. IX, s. 100, İstanbul, 15 Birinci Kanun 1927, ss. 1606-1610.

-----, Halil Nimetullah, “Şeniyet ve Hüküm”, *Millî Mecmua*, C. VIII, S. 96, İstanbul, 15 Birinci Teşrin 1927, ss. 1542-1543.

-----, Halil Nimetullah, “Yer ile Gök”, *Türk Dili Dergisi*, C. I, S. 6, Mart 1952, ss. 356-358.

-----, Halil Nimetullah, *Bugünkü Dilimiz*, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1930.

-----, Halil Nimetullah, *Dârülfünûn’da Felsefe Dersleri*, (Sadeleştiren-Yayına Hazırlayan Ali Utku-Uğur Köroğlu), Çizgi Kitabevi, Konya, 2011.

-----, Halil Nimetullah, *Dilde Osmanlıcadan Türkçeye*, Marifet Matbaası, İstanbul, 1944.

-----, Halil Nimetullah, *Felsefe* (Halil Nimetullah Öztürk’ün takrirlerinden tutulmuş ve kendisi tarafından görülmüş ders notlarıdır.), (Hazırlayanlar: Müfid Arıpek, Niyazi Sezer), Marifet Basımevi, İstanbul, 1944.

-----, Halil Nimetullah, *İnkılabın Felsefesi*, İkdam Matbaası, İstanbul, 1928.

-----, Halil Nimetullah, *Mantuk* (Halil Nimetullah Öztürk’ün takrirlerinden tutulmuş ve kendisi tarafından görülmüş ders notlarıdır.), (Hazırlayanlar: Müfid Arıpek Niyazi Sezer), Marifet Basımevi, İstanbul, 1944.

-----, Halil Nimetullah, *Toplumbilim* (Halil Nimetullah Öztürk'ün takrirlerinden tutulmuş ve kendisi tarafından görülmüş ders notlarıdır.), Hazırlayanlar: Müfid Aripek Niyazi Sezer), Marifet Basımevi, İstanbul, 1944.

-----, Halil Nimetullah, *Türkleşmek Layıklaşmak Çağdaşlaşmak*, Sıralar Matbaası, İstanbul, 1953.

ÖZYÜREK, Mustafa, “Gazeteci ve Sosyolog Yönüyle Necmeddin Sadık Sadak”, *Atatürk Dergisi*, C. IV, S. 2, 2015, ss. 82-97.

SARIKAYA, Yaşar, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yay., İstanbul, 1997.

SELÇUK, Mustafa, “İstanbul Dârülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923), Basılmamış Doktora Tezi, (Prof. Dr. Ali Arslan), *İstanbul Üniversitesi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2010.

SİLER, Abdurrahman, “Yüksek Öğretimde Dârülfünun (1863-1933)”, Basılmamış Doktora Tezi, (Rifat Önsoy), *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, 1992.

SOYSAL, Fırat, “Cumhuriyet Dönemi Çeviri Kurumları, Tercüme Bürosu ve Kurumsallaşma İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, S. 32, Aralık 2017, ss. 211-220.

SÖNMEZ, Veysel, “Auguste Comte (1788-1857) Pozitivizm (Olguculuk)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, S. 3, 2010, ss. 161-163.

ŞENDENİZ, Özlem, “Erken Cumhuriyet Dönemi Dil Politikaları: Güneş Dil Teorisinin Türk Basınında Yansımaları”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 10, S. 20, Güz 2014, ss. 307-326.

ŞENEL, Cahit, “Tanzimat’tan Günümüze Felsefe Dergileri: Açıklamalı Seçme Bibliyografya Denemesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. IX, S. 17, 2017, ss. 433-488.

TARHAN, Taner- **AKÜN**, Ömer Faruk, “Edebiyat Fakültesi”, *DİA*, C. X, İstanbul, 1994, ss. 399-403.

TAŞ, İsmail, *Türk İslâm Düşüncesi Yazıları*, Palet Yay., Konya, 2017.

TAŞ, Kemaleddin, “Tanzimat ve Batılılaşma Hareketlerine Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 7, 2002, ss. 87-92.

TEVFİK, Baha, “Felsefe Nedir?”, *Türkiye’de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak II*, (Derleyen: Recep Alpyağıl, Sadeleştiren: Osman Deniz), İz Yay., İstanbul, 2017, ss. 202-211.

TİMUR, Taner, *Toplumsal Değişme ve Üniversiteler*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

TOKSÖZ, Hatice, “Osmanlı’nın Klasik Döneminde Felsefe ve Değeri”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. V, S. 13, Haziran 2007, ss. 123-154.

TOPÇU, Nurettin, *Felsefe*, Dergâh Yay., İstanbul, 2018.

TOPRAK, Zafer , “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss. 126 -132.

-----, Zafer, “Fikir Dergiciliğinin Yüzyılı”, *Türkiye’de Dergiler ve Ansiklopediler*, Gelişim Yay., İstanbul, 1984, ss. 13-54.

TÜRKMAN, Sayim, “Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 4, 2003, ss. 135-161.

UÇMAN, Abdullah, “Dergiler Arasında: Dergâh, Hayat Ma’lumât ve Bilgi Mecmuaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. IV, S. VII, 2006, ss. 519-532.

-----, Abdullah, “Encümen-i Dâniş”, *DİA*, C. XI, TDV Yay., İstanbul, 1995, ss. 177-178.

-----, Abdullah, “İstılahât-ı İlmiyye Encümeni”, *DİA*, C. XIX, TDV Yay., İstanbul, 1999, ss. 207-209.

-----, Abdullah, “Mecmûa-i Fünûn”, *DİA*, C. XXVIII, TDV Yay., Ankara, 2003, ss. 270-271.

-----, Abdullah, “Hareket”, *DİA*, C. XVII, TDV Yay., İstanbul, 1997, ss. 123-125.

-----, Abdullah, “Hayat”, *DİA*, C. XVII, TDV Yay., İstanbul, 1997, ss. 12-14.

UĞUR, Ahmet, “Osmanlı Devletinin Çöküşü”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 10, 1998, ss. 93-102.

ULUTAŞ, Nurullah, “Tanzimat Sonrası Türk Modernleşmesinde Pozitivistlerin Dine Eleştirileri”, *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı (26-28 Nisan 2019)*, C. I, İstanbul, 2019, İSAV-Ensar Neşriyat, ss. 461-474.

ÜLGER, Mustafa, “19. Yüzyıl Osmanlı’da Felsefî Tercüme Faaliyetlerine Bakış”, *Fırat Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 13, 2008, ss. 297-306.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2015.

-----, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., İstanbul, 1992.

VARLIK, Bülent, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yay., İstanbul, 1985, ss. 112-120.

VURAL, Mehmet, *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye'de Felsefe*, Elis Yay., Ankara, 2019.

YILDIZ, Ahmet, "Ahlaki Rölativizm Eleştirisi", *Bilimname*, S. 35, 2018, ss. 49-70.

YÜCEBAŞ, Mesut, "1933 Darülfünun'un İlgası ve Yeni Üniversitenin Ruhu: Basında Üniversitenin Anlamı", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. II, S. 13, ss. 259-293.

ZENGİN, Zeki Salih, "Osmanlı'da II. Meşrutiyet Döneminde Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 36, 2016, ss. 33-61.

